

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्री भास्कराचार्यविरचितम् ।

BRAHMASŪTRA

WITH

A COMMENTARY BY BHĀSKARĀCĀRYA

EDITED BY

Pandit Vināyakaśāstrīprasthāna Dvaidin,

Librarian Govt. Sanskrit College

BENARES

FASCICULAS I

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK DEPŌT

BENARES

AGENT - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG

Printed By *Hus De Gya's* Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS

BENARES

1903

॥ श्री. ॥

-*-

ध्यानन्दयनविद्योतिसुमनोमि सुसस्कृता । १ ॥

सुवर्णाङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्ब्या-सस्कृतप्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिषुल कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

सबक - ५०

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्रीभास्कराचार्यविरचितम् ।

जन्मबन्धविनिवृत्तिकारणम्
ब्रह्मसूत्रमिदमुद्बोधौ(१) यतः ।
श्रोतुञ्चित्तकमलैकभास्करम्
यादरायणमूर्ध्नि नमामि तम् ॥

सूत्राभिप्रायसंबृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।
व्याख्यातं यैरिदं शास्त्रं(२) व्याख्येयं तन्निवृत्तये ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

चतुर्पर्येष्वथशब्दप्रयोगो दृश्यते । यथाऽऽनन्तर्ये भुक्ताय व्रजति ।
यथा पूर्ववृत्तापेक्षायाम् । पूर्वं किञ्चिदुक्त्वा विकल्पान्तरं कर्तुमिच्छ
न्नाह अथायमभिप्राय इति । यथा माङ्गल्ये ।

ॐकारश्चाथशब्दश्च ह्यायेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुधौ ॥ इति ।

यथाधिकारे अथ शब्दानुशासनमिति । तत्र नाधिकारार्थो
ब्रह्मजिज्ञासाया मनधिकार्यत्वाद्यापि मङ्गलार्थो मङ्गलस्य वाक्यार्थे
ऽन्वयामावात् षट्पदध्वनिवत् श्रवणमात्रगम्यत्वात् । पूर्ववृत्तापेक्षा-
याश्चानन्तर्याव्यतिरेकात्(३) । आनन्तर्यायं इह गृह्यते । तत्र किमापि
पूर्ववृत्तं वक्तव्यं तदुच्यते पूर्वं कर्मविचारो वृत्तोऽनन्तरं ब्रह्मजिज्ञा-
सात्(४) । अत्राहुः । नार्यं वृत्तवर्तिष्यमाणस्यन्वयं उच्यते । अर्थ-

(१) उद्बोधौ - पा० १ पु० ।

(१) यदिदं शास्त्रम् - पा० १ पु० ।

(२) यत्रभिचारात् - पा० २ पु० ।

(३) मारभते - पा० १ । १ पु० ।

शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः श्रद्धायित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं प-
श्येदिति विहितमुपायान्तरम् । न च स्वाध्यायविधिरुपायान्तर-
माक्षेप्तुं क्षमः पुरुषान्तरेषु कर्मावबोधसमर्थेषु चरितार्थत्वात् आ-
त्मतश्च तुर्विदोयत्वादान्तःकरणस्य च रागाद्युपहतवृत्तित्वात् । श्र-
यणादिभिर्यदुभिर्यो न लभ्यते शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विदुः ।
आश्चर्यो यका कुशलोऽस्य लब्धा(१) आश्चर्यो प्राता कुशलोऽनुशिष्ट
इतिदर्शनात् । एकमेवाद्वितीयम् अहं ब्रह्मास्मीति चाभेदज्ञानानुत्प-
त्तेः(२) । तस्मिन्निवृत्ते तज्जिज्ञासानिवृत्तौ प्रसज्यमानार्थं प्रतिपन्ना-
धमात्पराणां चतुर्णामप्याधमिणामविशेषेण वेदान्तविध्यधिकारिता
ब्रह्मजिज्ञासेयं प्रस्तूयते । फोऽसौ विधिः । श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽन्वे-
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यश्च तद्विज्ञानार्थं स गुरमेवाभिगच्छेत् ।
महाशाला महाशोभिया इतिदर्शनात् । ननु स्वाध्यायोऽध्येतव्य
इतिश्रवणे सत्यध्ययने प्रवृत्तिः श्रवणने च सति वेदार्थश्रवणे प्र-
वृत्तिरितीतरेतराश्रयदोष इति चेत् । नैतदेवम् । अध्ययनविधि-
कारितं च श्रवणादिवान्पस्वीकरणं तद्याध्यापनविधिप्रयुक्तम् ।
उक्तं च । उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेदिति । शिष्याचार्य-
सम्बन्धस्यानादिरादतो धर्मसहस्रे ऽप्यासीदिति नानवस्थादोषः ।
श्रवणे चाभिप्रवृत्तस्य फोऽस्तावात्मैत्यपेक्षार्या स्वरूपावबोधपराणा-
मिदं सर्वं यदयमात्मा स एवो यदणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमिह्यादीनि
प्रतिवेदान्तं प्रवर्तन्ते । विदिते चात्मतत्त्वे प्रत्ययावृत्तिलक्षणं त-
दुपासनमु देश्यते निदिध्यासितव्यो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति । कर्मो-
पासनयोश्च समुच्चयो वक्ष्यते । अभेदज्ञानमध्यस्यमानमज्ञानवास-
तामुच्छिनत्ति रागादियासनां च । कर्म पुनः कर्मवासनामित्युपरि-
शात् स्वास्पति । स्वाध्यायविधिकारिता इतरविधिकारिता चास्तु ब्रह्म-
जिज्ञासातः सर्वथा धर्मजिज्ञासाया (३) पूर्वभाषित्व सिद्धम् । तस्मा-
त् पूर्ववृत्ताद्धर्मज्ञानादनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासेति युक्तम् । यदप्युक्त-
मज्ञानिभावामावादिति । तदप्यसिद्धम् । कर्मसमृद्धार्थिनो यज-
मानस्य उद्रीयाद्युपासनानां विहितत्वात् लोकेषु पञ्चविधं सामो-
पासीतेत्यादीनां च कर्माधिकृतस्यैवाभ्युदयार्थिनो विधानात् गोदो-
हनादिवत् । यदप्युक्तं फलजिज्ञास्यमेदादिति । तदपि प्रत्युक्तम् ।

(१) कुशलोऽयमुपप्राता - पा० १ पु० । (२) षडुपपत्ते - पा० १ पु० ।

(३) कर्मजिज्ञासाया - पा० २ पु० ।

समुद्ययाभ्युपमात् केवलकर्मणां चाभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिष्टमेव ।
 जिज्ञासाभेदघ्नोदनाप्रवृत्तिभेदघ्नास्मत्पक्षे ऽपि न विरुध्यत इति
 न किञ्चिद् द्रव्यं पश्यामः । नित्यानित्यविवेकादयोऽन्तःकरणधर्माः
 पूर्वप्राप्रकृताः स्वशब्देन पाणिर्विष्टाः कथमिष सूत्रकारस्य वि-
 पक्षिना इति प्रतिपक्षं शक्यते तेषामनयस्थितत्यात् । यदप्युक्तं
 कर्मणां क्षयित्वं ज्ञातस्य च निःक्षेयमसाधनन्वमतःशब्देन व्यप-
 दिश्यत इति । तदसत् । अतःशब्दो हि पृक्तस्यापदेशो हे-
 त्वर्थतया । यथा क्षेमः सुमिश्रोऽयमतोऽहमस्मिन् देशे यस्मातीति
 स्ववाक्योपात्तस्य अर्थाद्य गम्यमानस्य(१) हेतुत्वं यदति न्यथेद
 कर्मजित इति केवलस्य कर्मणः क्षयित्वमुच्यते न शास्त्रकार-
 रिणः । तथा च श्रुतिः । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न
 तस्य कर्म क्षीयत इति । मृतः क्षणिकस्यापि कर्मणो ज्ञानरम-
 विद्धस्याक्षयिकलत्वात् क्षीयत इत्युच्यते । कथमयमर्थो गम्यते?
 तत्रास्मात्क्षयितः क्षीयत इत्यनेनैव चिदः कर्मक्षयमभिधायामविदस्तद-
 भावप्रतिपादनपरत्वाद्वाक्यस्य । तस्मात् पूर्वस्य कर्मज्ञानस्य(२) अ-
 तः शब्देनोपदिश्यते हेतुत्वम् । तद्योभयत्र ब्रह्मज्ञानं प्रति हेतुत्वमारम्भे
 फलप्राप्तौ च । कर्मणि पूर्वपृच्छे तदपेक्षा ब्रह्मजिज्ञासा फलं शक्यत इत्या-
 रम्भे हेतुत्वं कर्मणा समुच्चितं ज्ञानं क्षेमप्राप्तिनिमित्तमिति फल-
 प्राप्तौ हेतुत्वम् । अन्ये पुनरन्यथा सम्बन्धं वर्णयन्ति । देवादि-
 भ्योऽनृणीभायः पूर्वपृक्तं प्रज्ञाकषायपरिपाकश्च पतदानन्तर्यमय-
 शब्देनोच्यत इति । कथं चैवेन किल बुद्धिपूर्वं स्वाध्यायाध्ययन-
 प्रवृत्तिं पुरुषः कर्मस्त्वेव प्रवर्त्यते । ततः शारीयनैसर्गिकवाप्तनयो-
 भेवाभिभवौ । ततश्च पुण्यापुण्ययोरुपचयापचर्या । ततश्चोत्तमा-
 धिकारविधियोग्यः पुरुषो भवति । कः पुनरुत्तमाधिकारविधिं यं
 प्रति कर्मभिः पुरुषो योग्यतामापाद्यते । आत्मा या अरे द्रष्ट-
 व्यं श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति । तत्र योऽयं क-
 र्ता भोक्ता विज्ञानात्मा लोकप्रसिद्धः स दर्शनक्रियावर्मत्वेन नि-
 यम्यते द्रष्टव्य इति । द्रष्टव्ये च वस्तुनि विचिकित्सोपजायते कियत्
 पारमार्थिक कियद्दीपाधिकमिति नानुमानागमगम्ये(३) । ततश्च त-
 स्मिन् रसमाणस्य निरुपद्रव्य परमात्मतत्त्वमुपदिश्यते श्रोतव्य इ-

(१) कर्मभाष्यमानस - पा० १ पु० । (२) पूर्वपृक्तं ब्रह्मज्ञान - पा० १ पु० ।
 (३) नानुमानवय - पा० १ पु० ।

ति(१) । तस्मिंश्च श्रुते ऽभ्युपगमप्रधानं ज्ञानमुपादिश्यते मन्तव्यं ॥ १ ॥
 ति । ततो ध्यानं निदिध्यासितव्यं इति । सोऽयमनेन चतुर्विधेर्न
 विधिना ध्यानपर्यन्ते वेदार्थं नियुज्यते तत्रयुक्ता चेय प्रवृत्तिशासो
 प्रस्तूयते । ननु च भीमांसायामेव छादशलक्षण्यां शब्दव्यापारः
 कृत्स्नो निरूपितः तद्यतिरिक्तः शब्दव्यापारो नास्ति किमर्थं प्र-
 तिज्ञान्तरमुच्यते । सत्यमेव तथापि दर्शपूर्णमासाक्षिप्तकल्पसूत्रा-
 दिप्रयोगशास्त्रवदुत्तमाधिकाराक्षिप्तं शरीरकं शारामारज्यत इति ।
 अत्र वदामः । तदिदं समन्वयकथनं न्यायविदो न श्रद्दधते ।
 न च धर्माधिकारस्य कृत्स्नस्य पुरुषसंस्कारद्वारेणोत्तमाधिकारो-
 पयोगिनिवि ऽस्ति किञ्चित् प्रमाणम् । स्वाध्यायविधिस्तावत् परमाव-
 योधार्थं तदवयोधश्च तदनुष्ठानार्थो दानाद्यर्थश्च । तथाचोक्तं सं-
 घर्तनं । विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके मरीयत इति । कर्म च
 त्रिविधं धान्यं नित्यं नैमित्तिकं च । तदपि पुरुषार्थं काम्यं ता-
 वत् स्वर्गकाम, पुत्रकाम इति तावन्मात्रोपक्षीणत्वात् नान्यार्थं
 एतत् कल्पयितुम् । यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति हि
 न्यायविदः । न च योग्यतानाम् प्रयोजनान्तरं शब्दादवगम्यते ।
 यद्यपि नित्यं कर्म यावज्जीवं जुहुयात् सन्ध्यामुपासीतेति तत् पु-
 रुषस्यैव प्रत्ययायपरिहारार्थमभ्युदयार्थं च । तद्योक्तम् । अकुर्वन्
 विहितं कर्मेति । श्रुतिश्च भवति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्युपक्रम्य सर्वं
 एते पुण्यलोका भवन्तीति । भावनास्त्राभावाद्वाच्यस्य भाव्येन के-
 नापि सामान्येन भवितव्यमिति पुरुषार्थपर्यवसायी सर्वो विधिः
 कर्मकाण्डे । न तस्य योग्यतापादनं नामापर कार्यं शक्यमुप्रेक्षितु-
 मत्यन्तातीन्द्रियत्वादस्यार्थस्य । दिव्यदशो हि ते ये कल्पयन्ति पु-
 रुषापुण्योपचयापचयो च पुरुषार्थो गौत्तमाधिकारोपयोगिनौ वि-
 धानाम्नात् । यं प्रति यो विधिः प्रवृत्तः प्रभु पुरुष या स' तदर्थं
 एव नान्यार्थं, शक्यं कल्पयितुम् । विस्तरेण तच्च समन्वया-
 दित्यत्र निराकरिष्यामः । यदप्युक्तं दर्शनक्रियाव्याप्यतया विज्ञा-
 नस्य निरूपक इति । शब्दव्याप्यव्याप्यानम् । तत्रात्मशब्देन पर-
 मात्मा विवक्षितं कथं वाच्यशेषात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन
 श्रवणेन मत्या(२) विज्ञानेनेद् सर्वं विदितमिति सर्वविज्ञानप्रति-
 क्षानात् । न च सञ्जुञ्जरितौ जीवपर परमात्मपरश्च शक्यो

प्रहीतुम् । एकार्थनिवृत्तत्वादेः(१) अस्मिन् प्रयोगे । किं चानधिग-
 तार्थगन्तृत्वादिधीनां प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षश्चायं विज्ञानाभेत्प्रात्मवादे
 ष्यापितम् । न च प्रत्यक्षे वस्तुनि विचिकित्सा अग्न्यां ष्यद्यत् प्र-
 त्युत्तानुमानागमगम्ये सत्तामात्रावगमात् तद्विशेषे विचिकित्सा
 स्यात् । तस्मादयमर्थः । परात्मदर्शनं कुर्यादिति । न च दर्-
 शने पुरुषस्य साक्षात् स्वातन्त्र्यमस्तीति दर्शनार्थः पुरुषप्रयत्नो
 विधीयते । स च निर्धिष्यो न सम्भवतीति श्रवणादिगुणाय
 विधीयते । श्रवणादिनोपायेन प्रयतमानस्यात्मदर्शनमुन्वयत इति
 यदप्युक्तं प्रयोगशास्त्रवदार्थयत् इति । तदप्यपेक्षालम् । यद्य-
 मंजिज्ञासा विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमारब्धा तथा ब्रह्मजिज्ञासा । सु-
 तरां चान्न विप्रतिपत्तयो भवन्ति मोक्षवादिनां तीर्थकराणां व-
 हुत्वात् । न च ब्रह्मविषयो विचारे मीमांसायां कश्चिदधिक-
 रणे वर्तते उपदेशविचारा(२)वत्त्वेन कृत्स्नस्य शास्त्रस्य पद्य-
 सानात् । यथा च तत्र ऋदशलक्षण्या यिना धर्मविचारे न
 परिसमाप्यते । तथा चतुल्लक्षण्या यिना ब्रह्मविचारः । प्रतिवाप्य
 च वचनव्यकीनां बुधिसियत्वात् अज्ञानसंशयविषयया न निरतरेत्
 प्रमाणलक्षणं तु साधारणम् । श्रुत्यादिप्रमाणं चाग्निहोत्रमेकात्र स्थि-
 तमन्यत्राधीयते अर्धीतवेदस्य श्रोतुरेकत्वात् । यदि पुनरेकतोरकं
 प्रमाणमन्यत्राप्युच्येत पुनस्तमेव स्यात् । अत एवोपवर्गान्या-
 र्थेणोक्तं प्रथमपादे । आत्मवादे तु शारीरके वक्ष्याम इति । अत
 पूर्वोक्त एव सम्बन्धः । ब्रह्मशब्देनेश्वरो गृह्यते न ब्राह्मणजातिजी-
 ववेदचतुर्मुप्तानां ब्रह्मण ब्रह्मलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ब्रह्मणो
 जिज्ञासेति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् ।
 न सम्बन्धसामान्ये । अत एव चतुर्थी विभक्तिरपि न युज्यते प्र-
 ह्मणे जिज्ञासेति । ब्रह्मणश्चेत्तत्तमत्वात् प्राधान्यं सर्ववाच्ये-
 ष्ट्याया उपपन्नत्वात् । इष्यमाणमिह ज्ञानं प्रधानं ज्ञानमपि हे-
 यार्थमिति ब्रह्मणः प्राधान्यमुक्तम् । किं पुनरिदं ज्ञानं नाम । न
 केचिन्मीमांसका आहुः । नित्यानुमेया ज्ञानक्रिया ततो घटादिति
 परं सत्रेदन्मुत्पद्यते तत् तस्याः फलमिति । यथा पाकक्रि-
 याया ओदनमिति । तदिदमयुक्तमिति ह्यमः । ज्ञानक्रियाकल्प-
 नार्था प्रमाणाभावात् । येन्यश्चक्षुरादिभ्यः करणेभ्यः क्रियोत्प-

तिरिप्यते तेषु एव प्रमितिरिप्यतां, प्रमितं सचेदनमनुभव इति
 चानर्थान्तर तद्भावभावित्वात् । आलोकेन्द्रियमन सस्कारेषु हि स-
 त्तु सचेदनमुत्पद्यत इति तदभावे नोत्पद्यते । यदि पुनरपरं ज्ञान
 कल्प्येत तस्याप्यन्यत् तस्याप्यन्यदित्यनवस्था स्यात् । न च ज्ञान-
 क्रियानुमाने लिङ्गमस्ति । सचेदनमिति चेत् । न । अगृहीतसम्ब-
 न्धत्वात् । यदि लिङ्गे प्रत्यक्षं स्यात् ततोऽनेनेदं लिङ्गं व्या-
 त्तमिति शक्यते सम्बन्धो ग्रहीतुं यथाग्निधूमयो न चात्र ज्ञानक्रिया
 प्रत्यक्षा । यदि च प्रत्यक्षा तत एव सिद्धत्वात् किमनुमानेन ज्ञा-
 तसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति ह्यनुमानलक्षणम् । इन्द्रियशक्तयस्त्व-
 र्थापत्तिसमधिगम्या इति स्थितम् । न चार्थापत्तिरस्ति इन्द्रिया-
 र्थसत्तिर्कर्पादनन्तरमनुभवोत्पत्तेः । अतोऽनुभव एव ज्ञान न तदपत्ति-
 रिक्त किञ्चित्तस्य च ज्ञानादियुद्धय फलम् । पाकादिषु तूपपद्यते
 क्रियाकारकफलानां प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किं पुनर्ज्ञानस्य सतत्त्वम् ।
 केचिदाहुरात्मप्रभेयमिन्द्रियद्वारोपाधिनिर्गमा (१) विषयेषु वर्तते अ-
 नेकच्छिद्रवृत्तमध्यस्थप्रदीपप्रभाद्यदिति । तदिदमसम्बन्धदर्शनम् ।
 क्षाणकमिदं रूपादिज्ञान नित्यनात्मचेतन्यं कथं नित्यानित्ययोरैक्यम् ।
 यदि च विषयविषय ज्ञानमात्मचैत्यन्यमेव स्यात् तत सर्वाणि
 तानि युगपदवतिष्ठेरन्निति न कदाचिद्विषयविस्मरणं स्यात् । त-
 स्मादालोकेन्द्रियादिष्व्यो ज्ञानमुत्पद्यमानं निरुद्यमानं चान्यदा-
 त्तमचेतन्यं चान्यदिति युक्तम् । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति प्रकृत्य-
 र्थप्रधानेयमिच्छा धातोर् कर्मण इति धातुवाच्यस्यार्थस्य ईप्सि-
 तत्वस्मरणत्वात् । तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । यदि प्रसिद्धं
 न जिज्ञास्यमथाप्रसिद्धं नितरां सोऽप्यमनर्थको ब्रह्मजिज्ञासात्मकः ।
 तदुच्यते । प्रसिद्धं तावद्ब्रह्म आगमप्रमाणगम्यत्वात् सदेव सौ-
 भ्येदमप्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति जगत्कारणोपदेयात् ब्रह्मरा-
 ध्व्यमुत्पत्तेश्च पृहतेर्धातोर्ब्रह्म यत् परं बृहदधिकं नास्ति तन्मूल-
 कारणमेव पारिशेष्यात् कार्यप्रपञ्चे तु ब्रह्मशब्दो गौणं मुख्यपू-
 र्वश्च (२) गौणो भवति यथाग्निर्माणवक इति । किमर्थं तर्हि
 जिज्ञासा तद्विशेष प्रति विप्रतिपत्तिनिराकरणार्था । केचित्त्रि-
 गुण प्रधानं जगत्कारणमाहुः । अपरे परमाणु प्रतिजानते । अत-
 मस्त्यते ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च कारणात्मना कार्यात्मना जीवा-

रमना च त्रिभ्रायस्वितम् । तत्राविशेषेण ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तूयते
 ब्रह्मेवेदं सर्वमिति ब्रह्मशब्दस्याविशेषात् । तत्र स्वरूपं प्रमाणं च
 प्रथमेनाध्यायेन प्रतिपाद्यते । द्वितीयेन स्मृतिविरोधपरिहारः परम-
 तनिराकरणं च तर्कपादे श्रुतीनां च परस्परविरोधपरिहारः । तृ-
 तीयेन संसारगतचर्पणं जीवस्यावस्थाभेदो ब्रह्मसतस्यं विद्यानां
 भेदाभेदविचारो ज्ञानकर्मसमुच्चयश्चेति । चतुर्थेन ज्ञानापूर्तिरर्चि-
 रादिमार्गनिरूपणं फलनिरूपणं च क्रियत इति ॥ १ ॥

किं पुनस्तद्ब्रह्मेति लक्षणमुच्यते कैवल्यमागमैकसमधिगम्यत्यात्
 तत्प्रसिद्धमेव लक्षणं दर्शयितुमाचार्यः प्रचवृते ।..

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

जन्म आदिर्यस्य तदिदं जन्मादि सृष्टिस्थितिप्रलयम् । तदनु-
 पसंखिन्नानो यहृद्गीहिः यथा लम्बकर्णमानयेति । अस्येति त्रि-
 जगन्निर्दिश्यते यत इति कारणम् । यस्मादीश्वरान् सर्वज्ञात् सर्व-
 शक्तेः परमकारणादस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य विविध-
 विभक्तमोक्षतृसंयुक्तस्य नियतदेशकालफलोपभोगाश्रयस्याचिन्त्यर-
 चनस्य सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते तद् ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यम् ।
 उपादानं कारणं (१) चेह लक्षितम् । वैशेषिका पुनरनुमानेन कै-
 यलं निमित्तकारणमीश्वरं साधयन्ति । बुद्धिमत्कारणपूर्वकं ज-
 गत् सावययत्वात् कार्यत्वाद्वा घटादिवदिति । तदयुक्तम् । स-
 म्वन्धग्रहणाभावात् । न हि सावययेनानेन जगता ईश्वरस्य स-
 म्वन्धोऽनुभूतपूर्व (२) तस्मातीन्द्रियत्वात् । बुद्धिमत्कारणपू-
 र्वकमिति च सिद्धसाधनं कर्मनिमित्तत्वात् संसारस्य कर्मणश्च
 बुद्धिमत्पूर्वकत्वात् । पुत्रादिजननमपि यत् प्रमाणान्तरसिद्धं तदपि
 बुद्धिमता क्रियते । यथा च दृष्टान्ते कुम्भकारादिः असर्वज्ञः श-
 रीरेन्द्रियवांश्च कर्ता तथा दार्शनिके ऽपि शरीरादिमन्वं रागा-
 दिमत्त्वं च प्रसज्यते ततश्चानीश्वरत्वम् । न च वादिनां योऽभि-
 मतो धर्मः स एव ब्रह्मादिव्यो न प्रतिवाद्युक्त इति नियन्ता क-
 श्चिदस्ति । अत्यन्तातीन्द्रिये चस्तुनि साध्यमाने यावन्तो धर्मा द-

(१) उपादान कारण निमित्तकारण - पा० २ । १ पु० ।

(२) एवम् कारणानुभूतपूर्व - पा० पु० ।

प्रान्ते(१) अन्वयव्यतिरेकपरिशुद्धाः सम्भवन्ति ते सर्वे प्र-
सज्यमानाः केन धार्यन्ते । ननु चैवमनुमानोच्छेदः प्रसज्येत अ-
नित्यः शब्दः कृतकत्वाद्दृष्टादिवदिति दृष्टान्तधर्माः सर्वे शब्दे प्र-
सज्येरन् । अत्रोच्यते । न भवता सम्यगनुमानवृत्तं व्यञ्जायि प्र-
माणान्तरगोचरे टि लिङ्गिनि तेन धारिता धर्मो निवर्तन्ते पा-
प्यत्वादयः यः पुनः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धो नित्योऽनित्यो वेति प्रतिशा-
यते स तत्र हेतुना साप्रयितुं शक्यते अत्र पुनः सावयवत्वादित्य-
नेन हेतुना यावन्तो धर्माः प्रतिवक्ष्यास्ते सर्वे प्रसज्यन्त एव । वाच्यक्य-
त् प्रतिवाच्यकमपि दूषणं प्रहीतज्यम् । एवं सावयवत्वादिति चानैका-
न्तिको हेतुः न केवलमयं विरुद्ध एव कथं यीजाद्दुहो जायते न
तत्र बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वम् । प्रत्यनुमानं च क्षित्यादीनि वायुपर्य-
न्तानि कार्याणि न भवन्तीति महाभूतशब्दवाच्यत्वादाकाशवत् ।
अतः सावयवत्वात् कार्यत्वादित्याद्यो हेतवो हेत्याभासा इति स्थि-
तम् । अत एवेदं सूत्रमनुमानप्रदर्शनार्थं न भवति किं तु चैवधान्य-
प्रदर्शनार्थं किं पुनस्तद् यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जा-
तानि जीवन्ति यत्प्रयत्नभिसंविशन्तीति ॥ २ ॥

अग्नादिकारणं ब्रह्मेति कथमवगम्यते न हि पूर्वसूत्रे विशिष्योक्तं
येन प्रमाणविशेषावधारणं स्यादत आह ।

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तदिदं शास्त्रयोनिं ब्रह्म तस्य
भावः शास्त्रयोनित्वं शास्त्रप्रमाणकत्वादिति यावत् । अत्र कैचिदा-
हुः । प्रपञ्चप्रविलापनद्वारेणात्मनः कार्यत्वान्नियोगविषयत्वमतश्च
शास्त्रयोनित्वं न च स्वत उपधिनिबन्धनायाश्च कर्तव्यतायाः प्रामा-
ण्ये कश्चिद्देशे इति । तदिदं निष्प्रमाणकमभिहितम् । नित्यं धात्मा
कथं कार्यत्वं प्रतिपद्यते कार्यश्चेद्वृत्तधदनित्यः स्यात् कार्यश्च नित्यश्चेति
परस्परव्याहतं वचनं न चान्यस्मिन् कृते अन्यः कृतो भवति न हि
घटे कृते नभः कृतं भवति यदि श्रुतिर्देयादात्मानं कुर्यादिति तदा
अज्ञान्योपदेशाद्प्रमाणं स्याद् यथाग्निना सिञ्चेदुदकेनादीपयेदिति
वचनमप्रमाणम् । अथैतद्दूषणभवात् प्रपञ्चप्रविलापनं कुर्यादिति

(१) दृष्टान्त दृष्टान्त - पा० २ प० ।

वाक्यार्थं कल्पयेत् तदप्यशक्यत्वात् प्रविलापनस्याशुतरवाच्च न हि पुरपमात्रेण पृथिव्यादीनि महाभूतानि प्रविलापयितुं शक्यन्ते समाहितं मनसि सुषुप्ते वा सर्वं तिरोहितं व्युत्थितस्य तदेव सर्वं पुरतोऽवतिष्ठते न च प्रपञ्चप्रविलापने कश्चिदुपायोऽस्ति न हि प्रपञ्चेनैव प्रपञ्चप्रविलापनं शक्यं कर्तुंमनुषस्याप्रसङ्गात् सोऽप्यन्येन तस्याप्यन्येन तस्याप्यन्येनेति(१) । साधारणो वा प्रपञ्चः प्रविलाप्यते विधिष्टो धास्ति । आत्मीयबन्धकारणस्याविद्याकामकर्मलक्षणस्य विनाशने प्रपञ्चप्रविलापनं यदि मग्नसे तत्र नास्ति विसंवाद् इति साधारणे च प्रविलापिते सर्वमुक्तिप्रसङ्गः शुक्लेन व्याससूनुना विनाशितं जगद्दध न दृश्येत । प्रपञ्चप्रविलापनविषयश्च(२) नियोगो नियोज्यपुरुषादिसापेक्षत्वात् । तत्र यदि कर्ता प्रविलापिता स्यात् तदेदानीं नियोगः क्रियेत नियोगोऽपि कार्यरूपश्चेत्(३) क्रियाद्यतः प्रपञ्च एव वा न च प्रपञ्चरूपेण नियोगेन प्रपञ्चप्रविलापनं सम्भवति तुल्यत्वात् न च नियोगः कारकत्वेनोपदर्शयते कार्यत्वेन परं न च साध्यत्वेन साधनान्तरं प्रपञ्चरूपमनुपगन्तव्यमिति कुतः प्रपञ्चप्रतिपादनप्रविलापनसम्भवः । किं च प्रतीतिबेलायाभेषाञ्च प्रविलयोऽनुपगम्यते अन्यत्र पुनरभिहोत्रादौ प्रतीतिकालोऽन्योऽनुष्ठानकालोऽन्यः । यदि च प्रतीतिमात्रेण नियोगसिद्धिरिहेष्यते तथा सर्वश्रेष्ठ्यनुष्ठानलोपः प्रसज्येत न हि प्रविलयः कर्तव्य इति ज्ञानमात्रात् प्रविलयो जायते न च ध्यानं प्रविलयहेतुः ध्यातृध्येयादिप्रपञ्चोत्पत्तिरवाद्ज्ञानाच्च व्युत्थितस्य पृथिव्यादीनां तथावस्थानात् । किं च प्रविलापनं व्यापारः किं वा अभाव इति यदि व्यापारः प्रपञ्चस्तदवस्थ एव अथाभावस्तदा तद्विषयो नियोगो नोपपद्यते तस्यावस्तुत्वप्रतिशानात् । न हि शशविषाणविषयो नियोगः सम्भवति । अत एव कर्मकाण्डे ऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्येवमादिषु नियोगानुपपत्तिरित्यलमितिप्रसङ्गेन । अथात्मज्ञानविषयो नियोगः परिकल्प्येत आत्मज्ञानं कुर्यादिति । तदप्यमुक्तम् । ज्ञानस्यापुरपत्नत्रत्वात् । क्रिया हि कर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यते अभ्येन गच्छति पद्भ्यां वा पुरपेच्छानुरोचित्वात् न ज्ञान पुरपेच्छामनुभव्यते प्रमाणभ्रमेयवशवर्तित्वात् तदुपायस्तु शक्यते विधातुमनुष्ठानं च श्रवणादिः । न तु साक्षात् स्वे-

(१) तस्यतस्याप्यन्येनेति - पा० २।३ पु० ।

(२) प्रविलयविषय - पा० २।३ पु० । (३) कार्यवशात् - पा० २ पु० ।

च्छया ज्ञानं पुरुषो निष्पादयितुं शक्नोति । ननु च व्याध्यायविधिना ज्ञानं विधीयते । न तत्राध्ययनं विधीयते अर्थज्ञानं तु फलं तच्च स्वप्रमाणादग्निहोत्रादिवाक्यात् स्वप्रमेये स्वयं(१) जायते न पुरुषेच्छयेति । इदं च भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमात्मज्ञानमुत्पद्यमनुत्पद्यं घेति । यद्यनुत्पद्यं विषयासिद्धिर्न नियोगसिद्धिर्विषयमिच्छया हि नियोगसिद्धिरिष्यते यथा स्वर्गकामो यजेतेति यागसिद्ध्या नियोगसिद्धिस्तदत्रापि स्यात् । अथ अयणादिनोपायेनोत्पद्यं ज्ञानं तदा तेनैव पुरुषार्थसिद्धेः किमन्तर्गदुना नियोगेन फलितंनेति(२) । तथा च धृतिः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेतीति । ज्ञाननियोगयोश्च यदि सम्बन्धो नेष्यते अनन्यतो वाक्यार्थः स्यात् । अथ सम्बन्धोऽस्ति तत्रापि गुणप्रधानयोः परस्परसम्बन्ध इत्यवश्यमेकस्य गुणभावोऽन्यस्य प्राधान्यं यदि नियोगो ज्ञानार्थः स्यात् । नियोगस्य वाक्यार्थतया सर्वत्र यत् प्राधान्यं प्रतिज्ञातं तद्वीयेत । अथ ज्ञानं नियोगसिद्धयर्थं ततो मुक्त्यर्थत्वे(३) न स्यात् न चोभयार्थत्वे प्रमाणमस्ति न च नियोगो मुक्त्यर्थः अधुतत्वात् तमेव विदित्वेति ज्ञानस्यैव साक्षादुपदेशात् । न च ज्ञानशब्देन नियोगो विधीयत इत्यत्र नियोगपरिकल्पनं कल्पनमेवेत्युपरम्यते ॥ ३ ॥

ननु च शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो नोपपद्यते फल्मात् कार्यपरत्वाद्धेदस्य । तथाहि चोदनालक्षणेऽर्थो धर्मः तस्य ज्ञानमुपदेशः तद्गुणानां क्रियार्थेन समाह्वयः आह्वयस्य क्रियार्थत्वादानर्थम्यमतदर्शानामिति कार्यपरत्वेनैव तत्रतत्रानुक्रमणात् । न च सिद्धरूपे ब्रह्मणि विधिः सम्भवति साध्यार्थविषयो हि सः स्वर्गकामो यजेतेत्यातशब्देऽयः क्रिया प्रतीयते सिद्धरूपे च वस्तुनि वाक्यं प्रयुज्यमानं प्रमाणान्तरसापेक्षं यथा पचति गच्छतीति प्रमाणान्तरेणोपलभ्य प्रयुक्ते न च लोके स्वरूपपरः प्रयोगो दृश्यते । ननु नायं सर्पो रज्जुरेवेति दृश्यते । नैवदेवम् । तत्रापि विधिरध्याह्रियते मामैपीरिति । बृहद्व्यवहारे यत्परः प्रयोगो दृश्यते तत्परो वेदो भवितुमर्हति तत्पूर्वकत्वात् तद्यवहारस्य । किं च कार्यपरेषु वाक्येषु प्रयुज्यमानेषु पदानां वाचकशक्तिरवधार्यते तेन गामानयाश्वमानयेति तथा शुक्लं गां कृष्णामित्येवं जातिगुणक्रियावचनानां बहुधाः प्रयोगदर्शनात् सम्बन्धव्युत्पत्तिर्भवति न च स्व-

(१) प्रवेदिषु - पा० १ ५० ।

(२) कल्पितेन - पा० २ ५० ।

(३) अर्थेन - पा० १ ५० ।

रूपे व्युत्पत्तिर्दृश्यते अतो व्युत्पत्तिश्चान्या स्वरूपावगतिः । अतो वेदान्तवाक्यानां कर्मोपेक्षितकर्तुः स्वरूपसमर्पणेनार्थवत्त्वं जपार्थवत्त्वं वा । तथा चोक्तम् । कर्मापेक्षा. सर्वं वेदान्ता इति केचिदेव मीमांसका मन्यन्ते । अपरे पुनर्मीमांसकदर्शनानुसारिणो वेदान्तमेवं समन्वयन्ति (१) । प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रयोनित्वं न स्वरूपपरतया । तथा च विधिः । श्रोतव्यो मन्तव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति । कोऽसावात्मेत्यपेक्षायां सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां स्वरूपप्रतिपादनार्थानां सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्येवमादीनां तादर्थ्येनोपयोग इति कृत्स्नो वेदान्तः कार्यपर इति । भवतु तावद्वेदान्तगतानां वाक्यानामेवमद्वैतात्मप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन समन्वय कर्मकाण्डस्य तु कथं समन्वय इति न खान्यतरस्य परित्याग. प्रामाण्याविशेषात् । अत्रोच्यते । भेदाभेदविषययोः कर्मज्ञानकाण्डयोः परस्परविरोधादन्यतरानुगुण्येनान्यतराख्यायैवम् । तत्र निःश्रेयसफलप्रतिपादनपरस्य वेदान्तस्य न कर्मविधिशेषत्वेन व्याख्यानं युक्तं कर्मविधीनां तु तादर्थ्यं शक्यमत्र गन्तुं पाद्यमान्वयिकं प्रासङ्गिकं च द्विविधं कार्यं दृश्यते । स्वर्गकामो ग्रामकाम इत्यान्वयिकं कार्यम् । प्रासङ्गिकं पुनः स्वाभाविकीनां बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तीनामुपरमः कल्पापक्षयान्त्रियोगनिष्ठस्य च रागादिक्षयो इष्टानुश्रविकमोगेधियति । तत्र यद्यपि कर्मविधिभिरान्वयिकं कार्यमाश्रितं तथाप्युत्तमाधिकारविधिना प्रासङ्गिकं कार्यमपेक्षितमिति तदेव प्राधान्येन विवक्ष्यते तैसर्गिकामिनिवेशसिद्धं च भेदमाश्रित्य कर्मविधीनां प्रवृत्तेरविरोधः । यथा द्येनविधिः शास्त्रान्तरनिषिद्धं हिंसाविषये न हिंस्यात् सर्वभूतानीति मिथ्यादर्शिन प्रतिषेधमतिक्रम्यापेक्षितं पुरपमाश्रित्य प्रयतते । दृश्यते च लोके मिथ्याविषय उपदेशान्तरत्वज्ञानार्थपरः यथा किल काश्चिद्राजपुत्रं तस्वारै(२)निर्पादराजाय निवेदितस्तेन चासौ पुत्र्येन परिगृहीतो म्लेच्छाचारामिरतिरेवास्ते तं राजमन्त्री तत्रागत्य म्लेच्छजात्यनुगुणमेवाचारं काश्चिदनुगृह्यं पश्चाद्राजपुत्रोऽसि त्वं न म्लेच्छपुत्र इति माहिते समस्तम्लेच्छाचारं हित्वा स्वरूपमेव प्रतिपद्यत इति । तस्माद् वेदान्तानां प्रतिपत्तिनियोगपरत्वं न स्वरूपपरत्वमिति प्राप्ते मूमः ।

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । ब्रह्मस्वरूपं शास्त्रमवबोधयति न केवलं कार्यमेव कुत समन्वयात् । समन्वितानि हि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेन सृष्टिप्रकरणगतानि चान्यानि सदेव सौम्येदमत्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाराः सम्भूत इत्येवमादीनि । न च तेषां ब्रह्मपरणामर्थान्तरकल्पना युक्ता क्षुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च कार्यं एव प्रामाण्यप्रतिपत्तुं युक्तं स्वरूपावबोधे ऽपि प्रामाण्यस्याविशिष्टत्वाद्गौरवेः यत्वं हि प्रामाण्ये कारणं तच्चाविशिष्टम् । अथोच्यते अग्निहोत्रादिवाक्येषु कार्यावगतिं प्रामाण्ये कारणमिति । तदयुक्तम् । चैत्यन्दनवाक्ये ऽपि प्रसङ्गात् । अथापौरुषेयत्वे सत्यनपेक्षत्वात् प्रमाणात् तदप्यनपेक्षत्वं वेदान्ते ऽपि तुल्य लोके वेदे च पदानां स्वार्थप्रत्यायने ऽनपेक्षत्वमविशिष्टम् । वाक्यानां तु लौकिकानां स्वरूपे कार्यं वा प्रमाणान्तरापेक्षयां प्रामाण्यं तद्भावे ऽप्रामाण्यं यथा एषुर्ष्यं तिष्ठति खपुष्पं पश्येति वैदिकानामपौरुषेयत्वादनपेक्षतय प्रमाणान्तरानधिगतत्वाच्च मूलकारणस्य नापरिनिष्ठितत्वं कार्यत्वं वा प्रामाण्ये कारणं किं त्वनधिगतार्थगन्तव्यम् । यथा हि प्रत्यक्षप्रमाणं सिद्धरूपावबोधकं तद्वत् सृष्टिवाक्यमपि भविष्यति । न च कार्यप्रतिज्ञायां तत्र प्रमाणान्तरवदिति दृष्टान्तोऽस्ति । यदुक्तं स्वरूपपरः प्रयोगो नास्तीति । तदपर्यालोचितवचनम् । कार्यवच्च स्वरूपे प्रयोगो दृश्यते नाथं सपौं रज्जुरेवेति नात्र विधिपदाध्याहारस्यापत्तरः रज्जुतत्त्वावबोधे हि भयं नियतं तद्भावे विधिश्चतेनापि भयं न नियतं सम्पूर्णत्वाच्चापि वाक्यस्य नाध्याहारसम्भवः । यदा तु पादिना वाक्यं प्रयुज्यते प्रतिवादिनं प्रति नित्यं शब्दः तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात् सामान्यवादिनि तदपि यस्तुतत्त्वावबोधार्थं न तत्र विधिविधत्ते हेतुवलात् नत्रार्थप्रतिपत्तिर्न विधिवलात् न्यायसहस्रप्रतिपादकं च भाष्यं न विधिपरम् । तथा क्व गतो देवदत्त इति पृष्ठे तीर्थयात्रां गत इत्युत्तरम् । एवं तत्रतत्र द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपावबोधने सत्यपि किं कार्यमित्यापाह्ना जायते । सत्यं कार्यवान्ये ऽप्यपेक्षाश्विसिद्धा याहि माणवकेयुक्ते किमर्थमिति पृच्छति भोक्तुमित्युत्तरं दीयते । स्वरूपपरं कार्यपरं वा वाक्यं किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुज्यते न प्रयोजनशून्यामित्येतावानत्र नियमः । प्रयोजनं च नियोगश्चेति नास्ति नियमः । यथा धर्मकाण्डे स्वर्गादिप्राप्तिः फलमत्रा-

पवर्गप्राप्ति फलमित्युपशान्त्यतु भयात् । यद्योक्त कार्यपरेषु सम्बन्धग्रहणात् तत्रैव तेषां शक्तिर्नान्यत्रेति । तन्नोच्यते । यद्येव कार्येऽप्यग्निहोत्रादौ तेषां शक्तिः सुदुर्लभा प्रत्यक्षानुमानपरिच्छिन्नेऽर्थे लौकिके व्यवहारे शक्तिदर्शनात् । किं च सम्बन्धग्रहणकाले यद्यद्विशेषण दृष्टं देशकालप्रयोक्तादि तत्सर्वं शक्तेर्नियामकं स्यात् । अथ

सम्बन्धग्रहणोपाय प्रत्यक्षादि यद्विद्यते ।

कार्यं च तद्वदेवेति तन्न शक्तेर्नियामकम् ॥ इति ।

इतश्च कार्यमनियामकं नित्यत्वात् सम्बन्धस्य यस्त्वनित्योऽर्थः प्राकादिकारकं सोऽनुरुध्यते । किं च

उपेयवेदनं यावदुपायानां प्रतीक्षणम् ।

उपेये तु विदिते नोपायान्तरमपेक्ष्यते (१) ॥

यथा रत्नपरीक्षाशास्त्रे रत्नस्वरूपभेदनाथं स्वरूपे विदिते पञ्चाङ्गोपायं पुनरपेक्ष्यते । किं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां पदशक्तेर्विनिर्णयं प्रतिपदं च शक्त्यवगमो न पदसमूहस्य । ननु च पदान्तरापेक्षं तत् प्रयुज्यते ततश्च वाक्यस्यैव वाचकशक्तिर्नैकस्य पदस्य । अत्रोच्यते । मुख्यमस्तीति किं नाम न प्रलप्यते । यदि पदान्तरापेक्षा पदस्य वाचकशक्तिः स्यात् ततो गामानयेत्यत्र प्रयुक्तस्य गोपदस्य गां पश्येत्यत्र वाचकशक्तिर्न स्यादानयेतिप्रयोगाभावात् । ततश्च प्रतिवाक्यं सम्बन्धग्रहणायैव स्थातव्यं न व्यवहारं काञ्चित् सिध्येत । किं चाश्वभानयेत्यानयेतिसन्निधानाद्भवपदस्य गोत्वं वाच्यं स्यात् स्वतोऽर्थभावात् । अथाश्वशब्दस्याश्वत्वं वाच्यमिति अग्न्युपगम्यते गोशब्दस्य गोत्वं सिद्धं तर्हि प्रतिपदमर्थभेदो न पदान्तरसन्निधिर्निमित्तम् । शक्तिमतामेव पदानां सहप्रयोगं प्रयोजनापेक्षं कारकाणामिव काष्ठादीनाम् । न पदत्वसामान्य(२)गता वाचकशक्तिः सर्वत्र सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । अतः पदविशेषगता वाचकशक्तिः सा च प्रतिपदमन्वयव्यतिरेकसामान्यार्थादित्यतोऽभिधीयमानानां पदार्थानामन्वयो नाभियताभिधानं शक्तितोऽवस्थितम् । न च सर्वेषां पदानां कार्यं वाच्यं पर्यायत्वेन सहप्रयोगानुपपत्ते तदुपादपशब्दवत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लिटादिप्रत्ययवाच्यत्वं कार्यं वाच्यं कार्यस्यातो यत्र लि-

(१) नोपायं पुनरपेक्ष्यते पा० १ पु० । (२) सामान्यता - पा० १ । २ पु० ।

हादयः प्रयुज्यन्ते तत्र कार्यपरः पदसमन्वयः यत्र तु प्रमाणान्तरा-
नधिगतस्वरूपप्रतिपादनं न तत्र तत्पर इति द्रष्टव्यं न सर्वत्रैकरूपा-
पादने खेदनीयं मनः । यदि च दुर्ग्रहयत्नेन सर्वत्र कार्यपरत्वं वर्णयते
सर्वत्र सर्वशक्तीश्वरस्य तत्त्वं न सिध्यति कुतः

विध्यर्थवादमन्त्रात्मा त्रिधा वेदो व्यवस्थितः ।

स चेदिष्टः कार्यपरो न स्वरूपे प्रमाणात् ॥

किं केन कथमिति व्यंशापेक्षो विधिः । व्यंशाव्यतिरिक्तं (१) च नि-
योगो नाक्षिपति । शेषस्य वाक्यजातस्य सोऽपेक्षीदित्यादेः स्तुन्य-
र्थेन समन्वयः । मन्त्राणां च प्रयोगस्मारकत्वेन अतो निरतिशयान-
न्दब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकप्रमाणाभावः । अथवा तत्परत्वमिष्यते का-
र्यपरता हीयेत । नोभयपरत्वं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादवश्यं स्वरू-
पपरत्वमेवेष्टव्यमीश्वरमिच्छतेति । पृष्ठश्च प्रपाठको जगत्कारणप्रति-
पादनपरत्वेनानेकैर्दृष्टान्तैः, पर्यवसितः तद्भास्य(२) विजिज्ञासुरित्यु-
पसंहारात् ।

वाक्यतात्पर्यतः कल्प्यमत्यन्तार्तिन्द्रियं यदि ।

तात्पर्यं किमभिप्रेतं तच्छब्देन किमुच्यते ॥

नियोगस्य वाक्यार्थत्वेनाऽयुपगमात् समस्तस्य पदजातस्य तत्पर-
त्वं प्रसज्यते । प्रपञ्चधिपयश्च नियोगो निष्प्रपञ्चं ब्रह्म नयोः पर-
स्परविरोधादसम्बन्धः अंशत्रयव्यतिरिक्तत्वाच्च ब्रह्मतत्त्वं नियोग-
सिद्धौ नापेक्ष्यते ऽनुष्ठानृभिः । न च नियोगस्य वाक्यार्थत्वे मीमां-
सायां भाष्याक्षरं शारीरके वा सूत्राक्षरं सूचकमस्ति । भावनाया-
स्तु पुरुषप्रयत्नरूपाया वाचकं भाष्याक्षरं सूत्राक्षरं च विद्यते । भा-
ष्याक्षरं तावत् ये प्राहुः किमपि भावयेदिति ते स्वर्गकामपदसम्बन्धा-
त् स्वर्गं भावयेदिति ध्रुवुरिति भावार्थाधिकरणे स्पष्टम् । सूत्राक्षरमपि
कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति । शरीरन्द्रियमनसामात्माधिष्ठितानां केषांवि-
शेषः प्रयत्नः सर्वधात्वर्थसाधारणः धात्वर्थास्तु परस्परं भिद्यन्ते प्र-
यत्नस्तु न भिद्यते नदीसन्तरणकाष्ठभेदेन गमनादिषु विस्पष्टमसौ ल-
क्ष्यते स एव च साध्यत्वाद्वाक्यार्थो लोकवेद्योः नियोगस्तु तदस्थो
रागादिवत्प्रवृत्तौ निमित्तमात्रं न वाक्यार्थ इति स्थितम् । यदुक्तं वेदा-
न्तानां कर्तृप्रतिपादनपरत्वं चा जपार्थत्वं चेति । तदेवं सति निरस्तम् ।

न हि जगत्कारणं ब्रह्म कर्मसु कर्तृत्वेन नियुज्यते जीवस्तु नियुज्यते
 तस्य चास्तित्वं प्रत्यक्षेणात्मवादे(१) साधितमिति न वेदान्तपाक्या-
 पेक्षा । प्रकरणाद्यभावाच्च न कर्मशेषत्व वेदान्तानाम् । यदप्युक्तं कर्मवि-
 धीनां कार्यद्वयमान्वयिकं प्रासङ्गिकं चेति । तदुत्प्रेक्षामात्रम् । आन्वयिक-
 मेवैकं कार्यं श्रुतत्वात् । इयंशापेक्षो हि विधिः फलांशं करणांशमिति
 कर्तव्यतांशं चापेक्षते । परिपूर्णं च इयंशो विधिः परिसमाप्तः कथं
 कार्यान्तराय कल्पते न च नैसर्गिकप्रपञ्चोपरमः कर्मानुष्ठानमात्रेण
 भवति यदा ज्योतिष्टोमादिषु प्रवर्तते तत्रापि यजमानत्विग्रहचम-
 सादिप्रपञ्चोऽस्यैव चक्षुरादिभिश्च रूपादिदशनस्य क्वचित्(२) प्रपञ्च-
 स्थोपरमः कस्यचिदुद्भव इति न प्रपञ्चोपरमः प्रयोजनं दृश्यते न च
 कर्मणि प्रवृत्तानां त्रिवर्गपराणामात्मज्ञानोत्पत्तेः प्रागवस्थायां ध-
 र्तमानानां दृष्टदृष्टविषयोपयोगश्च निवर्तते कर्मिणां तु सुतरां रा-
 गो विवर्धते । तथा चोक्तं भगवता । भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति । श्रुति-
 यपि । यत् कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागादिति । तस्मात् प्रसङ्गिकं फल-
 मेवासिद्धम् । यद्यप्यस्ति तथाप्यविचक्षितं यश्चाथार्थो न सञ्चोदनार्थ
 इतिन्यायात् । तथा च स्तुतिशाखाधिकरणे स्तौतिसंशयो,(३) श्रुत-
 मपूर्वमेव प्रयोजनं देवतास्मरणं प्रासङ्गिकमिति स्थितम् । ऐन्द्र्या गा-
 र्हपत्यमुपतिष्ठत इति च गार्हपत्योपस्थानं प्रयोजनं गम्यमानमिति
 नेन्द्रोपस्थानम् । यथा च प्रकृतिर्विकृतिं नापेक्षते परिपूर्णत्वात् विकृ-
 तिश्च पुनः प्रकृतिमपेक्षते ऽपरिपूर्णत्वात् । एवं पूर्वं वेदभाग-
 परं नापेक्षते स पुनः पूर्वमपेक्षते । वेदान्तवाक्यैरेव ज्ञानसहकारि-
 तथा नित्यकर्मोपदेशात् तमेतं वेदानुवचनेनेति । ततश्चात्मज्ञानाधिकृत-
 स्य कर्मभिर्विनापद्यर्गानुपपत्तेः ज्ञानेन कर्म समुचीयते । यत् पुनः केव-
 लकर्मिभिः क्रियमाणं कर्म पुरुषयोन्यतापादनद्वारेणोत्तमाधिकारवि-
 धिशेषत्वं प्रतिपद्यते । तदुत्प्रेक्षामात्रेण कल्पितम् । न च लौकिकेन ह-
 धान्तेन वैदिकोऽर्थो निरूपयितुं शक्यते ऽनुमानादीनामविषयत्वात् ।
 यदप्युक्तं भेदाभेदयोर्विरोध इति । तदभिधीयते अनिरूपितप्रमाण-
 प्रमेयतत्त्वस्येदं श्लोकम् ।

एकस्यैकत्वमस्तीति प्रमाणादेव गम्यते ।

नानात्वं तस्य तत्पूर्वं कस्माद्भेदोऽपि नेष्यते ॥

• (१) प्रथमिरवाक्यार्थ - पा० १ पु० । (२) कश्चित् कर्त्तव्यम् - पा० १ १२ पु० ।
 (३) कीर्ति समर्थ - पा० १ पु० ।

यत् प्रमाणैः परिच्छिन्नमविच्छन्नं हि तत् तथा ।

वस्तुजातं गवाश्ववि मिह्नाभिन्नं प्रतीयते ॥

न ह्यभिन्नं भिन्नमेव वा क्वचित् केनचिद् दर्शयितुं शक्यते । सत्ता-
क्षेयत्वद्रव्यत्वादिसामान्यात्मना सर्वमभिन्नं व्यक्तात्मना तु परस्पर-
वैलक्षण्याद्भिन्नम् । तथाहि

प्रतीयते तदुभयं(१) विरोधः कौश्ल्यमुच्यते ।

विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥

एकरूपं प्रतीतत्वात् द्विरूपं तत् तथेष्यताम् ।

एकरूपं भवेदेकमिति नेश्वरमापितम् ॥

ननु शीतोष्णयोर्यथा परस्परं विरोधस्तथा भेदाभेदयोः किमि-
दमुच्यते नास्ति विरोध इति । अत्रोच्यते । भवतः प्रज्ञापराधोऽयं
न वस्तुविरोधः कथं सहानवस्थानं छायातपवद्भिन्नदेशवर्तित्वे
च शीतोष्णयद्विरोधो नाम एतदुभयमिह कार्यकारणयोर्प्रज्ञाप-
नयोर्नास्ति तदुत्पत्तेस्तत्रैवावस्थितेस्तत्रैव प्रलयात् । विरोधे हि
अयमेतन्नोपपद्यते । न हि कृशानुनाड्कुरोत्पस्यादिलक्षणः सम्ब-
न्धो दृश्यते । कारणेन हि मृतसुवर्णादिना कार्यं सर्वदानुस्यूतं दृश्य-
ते । तत्राक्षिणी निमील्य परस्परसद्भित्तिलक्षणो विरोधो वैयात्याद्(२)
वक्तव्यो भवेत् प्राथमिकश्रोत्रियश्रोत्रप्रतारणार्थं वा । शीतो-
ष्णयोर्भिन्नाधारवर्तिनोर्न कदाचिदुत्पाद्योत्पादकलक्षणः सम्बन्धो
माधाराधेर्यलक्षण इति युक्तस्तयोः परस्परं विरोधः । तस्माच्छी-
तोष्णवदित्ययुक्तं दृष्टान्ताभिधानम् । अत्र प्रागल्भ्यात् कश्चिदाह ।
यथा संशयज्ञानं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यप्रमाणं तथा भेदाभेदज्ञान-
मिति । तदसत् ।

परस्परोपमर्देन न कदाचित् संहस्विति ।

प्रमेयानिश्चयाच्चैव संशयस्याप्रमाणता ॥

अत्र पुनः कारणं पूर्वसिद्धं मृतसुवर्णादिलक्षणं ततः कार्यं
पश्चाज्जायमानं तदाश्रितमेव जायते । कारणसमानार्था हि का-
र्यवृद्धिर्न कारणस्वरूपोपमर्देन देशतः कालतो वा पृथग्भूतं का-
र्यं दृश्यते । तस्माद् यतिकीर्त्तितत् यत् प्रपञ्चे निर्यात्वप्रतिज्ञानम् । न

(१) वेदभय - पा० १ । १ पु० । (२) वैशाल्याद् - पा० २ पु० ।

च पुरुषापेक्षया मिथ्यात्वं सत्यत्वं वा प्रपञ्चस्य कल्पयितुं शक्यं
मुमुक्षुन् प्रति मिथ्या इतरान् प्रति सत्यमिति । न हि रूपमन्धान् प्र-
ति असत्यमितरान् प्रति सत्यमिति शक्यं वक्तुम् । न हि पुरुषस्व-
रूपानुरोधिनो भावा येन तदपेक्षया सत्यत्वमसत्यत्वं वा भजे-
रन् । तथा च

नरभेदात् हि शेषा वस्तुन सदसत्यता ।

न हि रूपमनन्धानां सत्यमध्येष्वसद् भवेत् ॥

यथा सहस्ररश्मि स्तुवन्तं निन्दन्तं च तपति । किं च मुमुक्षुन्
प्रत्यवस्तुत्वमितरान् प्रति वस्तुत्वमिति युगपत् तथ्यमिथ्यात्वप्र-
सङ्गः । किं च

प्रपञ्चास्तित्यमज्ञस्य तस्यैव ज्ञानिनः पुनः ।

स एव किल नास्तीति कथं सङ्घं(१) वचो भवेत् ॥

न हि द्विचन्द्रः प्रागासीत् पश्चात्प्रास्तीति युज्यते ।

द्विचन्द्रज्ञानतुल्यत्वं प्रत्यक्षादेस्त्वपेक्ष्यते ॥

मिथ्यात्वं किलागमेन प्रत्यक्षादिज्ञानस्य प्रतिपाद्येत इत्यभ्युपग-
मात् सर्वदैवं मिथ्यात्वं द्विचन्द्रज्ञानवदिति युक्तमभ्युपगन्तव्यं धा-
त्यं त्यर्द्धजरतीयन्यायाश्रयणम् । यथागमेनापि मिथ्यात्वं न प्रतिपा-
द्यते तथा तदनन्यत्वंमित्यत्र वक्ष्याम । न च तिनिरयत् प्रपञ्चमि-
थ्यात्वे कारणदोषो गृह्यते । अतो मिथ्यामिश्ररूपं ब्रह्मेति स्थि-
तम् । सङ्ग्रहश्लोकः ।

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।

हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाघातमना मिदा ॥ इति ।

चेदान्ते निपुणम्मन्य कश्चिदाह । अविद्या(२) कारणदोष
इति । एषेयमविद्यायतां यदुत्पन्नं ज्ञानं तच्चेन्मिथ्येत्यभ्युपगम्यते
ब्रह्मज्ञानमपि मिथ्या स्यादविशेषात् अविद्यायानेव हि श्रोता
तन्ममस्थादिधाक्यश्रवणोऽधिक्रियते । यदि च तस्याविद्या
नास्ति अविद्यामननविधानमनर्धक स्यात् । अतश्च मूलोच्छेदात्
सत्ययादप्रसङ्गः । का. चैयमविद्या भवतोऽभिप्रेता । किं भेद-
दर्शनमुत् तद्यतिरिक्तं । यदि तावद्भेददर्शनमविद्योभ्युपेयेति
तत्रेदं वक्तव्यं कथं भेददर्शनस्याविद्यात्वम् । किं विद्या-

तोऽन्यत्वादविद्या अथ विद्याया अभाव इति । न तावदभावः
 संवेदनत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । इयांस्तु विशेषः परविद्याऽपरविद्या
 चेति । तथा चोक्तम् । द्वे चिद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा चेति ।
 न च पर्युदासः सम्भवति । न हि भेदज्ञान द्रव्यं गुणः
 क्रिया या येन विद्यातोऽन्यत् स्यात् । विद्येति ज्ञानमुच्यते
 भेदज्ञानमपि ज्ञानमेवेति अथ तद्विपरीताऽविद्या तत्रापि किं नित्या
 अनित्या चा सा च ब्रह्मणः किं जीवस्येति । यद्यनादिरविद्या त-
 द्दानीमनिर्माणप्रसङ्गः तस्या उच्छेत्तुमशक्यत्वात् ब्रह्मवत् । अथा-
 दिमती कुतः सा जायते यदि चोत्पद्येत कार्यत्वाद्ब्रह्मस्तुत्वमसद्भः ।
 तत्रावस्तुभूताऽविद्येति प्रतिष्ठा(१) हीयते । न ह्यवस्तु राशविषाणमु-
 त्पद्यते । न च ब्रह्मणोऽविद्या तस्य विशुद्धचिद्रूपत्वाद्भिरतिशयानन्द-
 रूपत्वात् । न च जीवस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवानङ्गुपगमात् । प्रति-
 विम्बरूपस्य च जीवस्य कल्पितस्यावस्तुत्वात् । हन्त निराश्रयाऽवि-
 द्याभावपदवीं प्राप्ता । तस्मान्न भेददर्शनमविद्या । नापीश्वरस्य किं
 तर्हि जीवस्य वस्तुभूतस्य देहादिभ्वनात्मसु विपरीतज्ञानं ब्रह्मस्य-
 रूपाप्रतिपत्तिश्च तदुभयं ब्रह्मणाप्रहणमविद्या सा तत्त्वमस्य(द्विद्या)क्य-
 ध्वणजनितया विद्यया निवर्तते न प्रपञ्चदर्शने ब्रह्मकार्यत्वात् प्रपञ्चस्य
 वस्तुत्वं ब्रह्मैव हि कारणत्माना कार्यात्मना वावस्थितमित्युक्तम् । न हि
 ब्रह्मविषयं ज्ञानं मिथ्या भवितुमर्हति । यद्येव प्रपञ्चसत्यत्वे कथं
 भवत्पक्षे मोक्ष इति । यस्यापि प्रपञ्चो मिथ्या तस्यापि कथं मो-
 क्ष इति वक्तव्यम् । यथा स्वप्नप्रपञ्चो निवृत्तोऽपि पुनःपुनरुत्पद्यते तथा
 जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि मुक्तस्याप्युत्पद्येत यथा सुषुप्तिप्रलययोस्तिमिररूपाद-
 स्थिताऽविद्या पुनः प्रपञ्चहेतु तद्ब्रह्मवस्वापिनी च विद्या प्रदीपज्वा-
 लावत् तस्यां ध्वस्तायां तमोवदविद्या पुनरुत्तिष्ठेत् । ननु ज्ञानेनो-
 ष्मधितस्य कथं पुनरुत्पत्तिः । अत्रोच्यते । कथमुन्मथनं मतं ज्ञान-
 स्यापि प्रपञ्चत्वात् न प्रपञ्चेन प्रपञ्चोन्मथनं सम्भवति तुल्यसा-
 क्तित्वात् । अथात्मरूपं ज्ञानं यद्येवं सर्वदान्मरूपस्यावस्थितत्वात्
 प्रपञ्चप्रतिभासतानुपपत्तिः तमस इव प्रदीपस्त्रिधौ । तत्र
 साराभावात्त्रिधौमुक्तिप्रसङ्गः । तस्मादागमेन बन्धमोक्षव्य-
 वस्था वक्तव्या न तर्केण अनवस्थितत्वात् । अस्मत्पक्षे
 मुक्तः सर्वात्मा भवति सर्वतः । तथा चाह । सर्वात्मा

भवति सर्वज्ञः सर्वमेवाविधेदेति । तद्धेतुः(१) पश्यन्नुपिघो-
मदेवः प्रतिपेदे ऽहं मनुभवं सूर्यंश्चेति मुक्तवस्थायामपि पूर्व-
पदप्रपञ्चसद्भावं दर्शयति । अत्राह अस्तु तर्हि केवलादेव ज्ञाना-
न्मुक्तिः कर्मनिरपेक्षात् । चतुर्विधं हि कर्मकारकमुत्पाद्यं प्राप्यं
विकार्यं संस्कार्यं चेति । न तावन्मोक्षाख्यं ब्रह्मस्वरूपमुत्पाद्यम-
नित्यारम्भसद्भात् अतो नोत्पत्त्यर्थमग्निहोत्रादिकर्म नापि कर्मणा
ब्रह्माप्यते सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् । न च क्रियया विक्रि-
यते चर्मवदित्यत्वप्रसद्भात् । नापि संस्क्रियते नित्यस्यातिशया-
सम्भवात् । अतः कार्यानुप्रवेशो न शक्यते ज्युत्पादयितुमिति । अ-
त्रोच्यते । सत्यं त्रिविधं कर्म न सम्भवतीत्याप्यं तु न शक्यते नि-
रसितुम् । यथैव ज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपमवाप्यत इत्य-
भ्युपगम्यते । तथा कर्मसहितेनेत्यभ्युपगन्तव्यं यद्येन दानेनेतिवि-
नियोगात् । यदि च नित्यप्राप्तो मोक्षः स्यादयत्नेन सिद्धत्वात् सर्वो
लोको मुच्येत । अथाविद्याव्यवधानात् तद्विद्वत्तद्वारेण तद्विद्वत्ति-
श्च विद्यया विरोधादिति मन्यसे । अत्रोच्यते । तद्विपरितं ते प्र-
सज्यते भेदविज्ञानमविद्या भवतोऽभिप्रेता न तद्विद्यमानशरीरस्य
कस्यचिद्भेदज्ञानं विनिवर्तते चक्षुरादीनां तद्विमित्तत्वात् । न च
निमित्ते सति नैमित्तिकं न भवति कर्मणां तद्भौगार्थत्वात् । कथं
भोगार्थत्वं देहेन्द्रियविषयविभागज्ञानहेतुत्वात् । अपि चेतरेतरहेतु-
त्पमविद्याकामकर्मणां बीजाङ्कुरवद्यतः संस्कारचक्रमविरलमनु-
वर्तते ततश्चाद्वैतज्ञानं पाध्यतामिति प्रतिपक्षबलीयस्त्वात्प-
घर्षाभावात् प्रसज्यते । न च बाध्यमानाकारं भेदज्ञानं तिष्ठतीति
शक्यते अनुन्मत्तेन वक्तुं सिध्तिनिमित्ताभावात् । निमित्तसद्भावे
हि निवृत्तमपि मिथ्याज्ञानं पुनस्तपद्यते । द्विचन्द्ररज्जुसर्पादौ भ्रा-
न्तिव्येन निश्चिते प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । इदमेव च गौचाचमनव्या-
प्यानमोजनादौ क्षुत्पिपासयोरनिवृत्तत्वात् तत्प्रेरितोऽस्वतन्त्रः
प्रवर्तते । बाधितकल्पं व्याहानमिति शानुभवविरुद्धं ह्यनुन्मत्तात्
विशिष्यते । न चाविद्यायाः सावशेषत्वं शक्यं कल्पयितुमवस्तु-
त्वात् । न हि शशयिपाणस्य सावशेषत्वं निरवशेषत्वं वास्ति । यदि
च भेदज्ञानं सर्वात्मना निवर्तत सम्प्रदायविच्छेदः स्यात् । असिद्ध-
ज्ञाय हेतुर्विरोधादिति । मनुष्यासयाहवल्क्यादीनामुपेदशकत्वं-

त्वोपलब्धे । शब्दादिभेदप्रतिभासे हि सम्प्रदायोपपत्तिः । तदेतत्त्व
पश्यन्निति च युगपदुभयानुवृत्तिश्च्युतेः । नि सम्बोधो निरास्वादस्व-
रपक्षे मोक्षः स्यात् चैतन्यमात्रावरोपघात् यदन्ति केचित् शृगालत्वं
यने वरमिति । अस्मत्पक्षे तु न भेदज्ञाननिवृत्तिरविद्यानिवृत्तिः किं तर्हि
शरीरादावनात्मन्यात्मवृद्धिनिवृत्तिः तत्र च सिद्धो हेतुस्तद्विवृत्तौ शरीर-
पातादनन्तर सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरतिशयसुखसवेदी मुक्तो भवतीति
निरवयम् । अपि चानेकजन्मसञ्चितानां कर्मणामारब्धानारब्धफलानां
कार्यं तद्विवृत्तिर्ज्ञानविरोधाभावात् । बन्धकारणत्वात्पवर्गहेतुज्ञानेना-
स्ति विरोध इति चेत् कार्यं बन्धहेतुत्वमवगतम् । शास्त्रादिति चेत् तर्हि
आगतोऽस्ति भदीय पन्थानं(१) कुतश्चे श्रद्धिमात्रवादिनस्तद्यति-
रिकं कर्म तद्विभागो वा अवाह्यार्थवादित्वात् । अस्मत्पक्षे तु यु-
ज्यते । यथा शास्त्रादित्यकर्मसमुच्चितादात्मज्ञानादविद्याकामकर्म-
लक्षणबन्धनिवृत्तिसत्त्वा यशादिश्रुतेरश्रवदित्यत्र दर्शयिष्यामः ॥ ४ ॥

सांख्यस्तु त्रिगुणमचेतन प्रधानं जगत्कारणमनुमीयते तत्रैव
धेदान्तवाक्यानि योजयन्तः प्रत्यवतिष्ठन्ते । चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्वे यत् प्रतिघातं शास्त्रयोनिः सदेव सौम्येदमत्र आसीदित्यादि-
वाक्यसमन्वयात् । तदसिद्धम् । सच्छब्दो वस्तुमात्रवाची प्रधानेऽप्य-
क्षकल्पते । अतो न चेतनं जगत्कारणमिति प्राप्ते मधीति ।

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न प्रधानं जगत्कारणमशब्दं हि तत् । न विद्यते शब्दः श्रुतिर्यस्य
तदशब्दं कस्मादीक्षतेरीक्षणश्रवणात् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ।
ईक्षतेरिति धात्यर्थनिर्देशो लक्षणया न धातुनिर्देशो यथेतिकर्तृश्य-
ताविधेयजते पूर्णत्वम् । ईक्षणं पर्यालोचनमध्यवसाय प्रत्यक्षं तद-
चेतनस्य नोपपद्यते ॥ ५ ॥

अत्राह गौणमीक्षणं भविष्यत्यचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शना-
त् । यथा आसन्नपतनं कूलमालक्ष्य कूलं पिपतिपतीति प्रयुज्यते
तथा प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे नियमेन प्रवृत्तिमालोक्य चेतनोपचारो भ-
विष्यति । भवति चेहाप्यचेतनयोरत्तेजसोरुपचारं तत् तेज ऐक्षते-
ति(२) । तस्माद्गौणमीक्षणम् । अत्र प्रतिधिश्चेत् ।

(१) यत् स्थान - पा० १ पु० । (२) तद् तेज ऐक्षत वा यत् ऐक्षत यत्-
तिद् वैदनामश् कुर्वीत्याश्रय - पा० १ पु० ।

गौणश्चेत्तात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

गौणमीक्षणमित्युक्तं कस्मादात्मशब्दात् सेयं देवतेत्यत्र हन्ताहमि-
मास्तिप्रो देवताऽनेन जीवेनात्मनानुपदिश्य नामरूपे व्याकरवाणीति
तथा स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यात्मशब्दश्चेतनवचनो लोके
प्रसिद्धत्वेन जीवं व्यपदिशति देवता जीवश्च प्राणानां धारयिता
प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्तथात्मशब्दप्रयोगो युज्यते । यद्यचेतनं प्रधानं
जगत्कारणं गुणवृत्त्या कल्पेत तदैव देयताशब्देन परासृष्येत ततश्चा-
चेतनं चेतनस्यात्मेति विद्वद्भाषयेत् ततो मुख्यमेवेक्षितृत्वम् । कूले
तु युक्तं गौणत्वं प्रमाणान्तराधीनत्वात्क्रौञ्चिकस्य प्रयोगस्य । अत्रेजसो-
रपि प्रकृतदेवतानुप्रवेशात् तदीयमेवेक्षितृत्वं कार्यगतं चापदिश्यत
इत्यदोषः ॥ ६ ॥

अत्राहात्मशब्दोऽचेतने प्रधाने लक्षणया प्रयुज्यते पुरुषोपकारि-
त्वात् । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि पत्तिगणके भवत्यात्मशब्दप्रयोगो
ममात्मा भद्रसेन इति । अथवा चेतनाचेतनयोः साधारणोऽयमात्म-
शब्दो यथा ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनयोरिति । अथोत्तरं पठति ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

नायमात्मशब्दो गौणोऽत्र सम्भवति । प्रकृतेर्जगत्कारण-
निष्ठस्य श्वेतकेतोस्तत्त्वमसीत्युपदिश्य मोक्ष उपदिश्यते । तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य ऽथ सम्पत्स्य इति । यावत् शरीरात्
विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मफलभोगप्रतिबन्धात् तावदेवास्य विदुषश्चिरम्
भुक्ते तु कर्मणि प्रतिबन्धाभावाद्यथ ब्रह्म सम्पत्स्यत इत्यर्थः । तस्मात्-
लोपोऽत्र छान्दसो द्रष्टव्यः । यदि चाऽचेतनं प्रधानं तत्रप्रमतीति ग्राह-
येत् ततो मिथ्यावादि शास्त्रं न प्रमाणं स्यात् । मातापितृवचनादपि
प्रत्ययिततरं (१) यथाभूतवादि शास्त्रं स्वल्पक्षे मिथ्यादष्टैर्मोक्षोपदेशा-
नुपपत्तिः । सेनापतौ तु प्रमायान्तरवशादुपचारो युक्तः । न त्वयं सा-
धारणोऽनेकशक्तिकल्पनाया अपन्यायत्वात् तत्र गौण्या वृत्त्या
प्रयोग उपपद्यते तत्रार्थोपत्तिक्षयाद्वाचकशक्तिकल्पनमयुक्तं यथा-
प्रमाणवत् इति । चेतनोपकारित्वं चालोच्य अनात्मन्यात्मशब्दो
लोके प्रयुज्यते भूनात्मन्द्रियात्मेति । यत्र पुनर्गौणी वृत्तिर्न सम्भवति

तत्रानेकशक्तिकल्पना यथा अक्षाः पादा इति । ज्योतिःशब्दोऽपि त-
मःप्रतिपक्षे मुख्यः स च गौणः गौण्या पृथ्या कृती युज्यते । ज्यो-
तींषि स्तोमा अस्वेति ज्योतिष्टोमोऽर्थयाद्दर्शनात् । एतानि वाच-
तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति स एव प्रकृतो घसन्ते ज्यो-
तिषा यजेतेति निर्दिश्यते ॥७॥

इतश्च नात्मशब्दो गौणः ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यद्यनात्मैवाचेतनं प्रधानं जगत्कारणं तत्त्वमसीति ध्वेतकेतो-
पदिष्टं स्यात् । स च पित्रोपदिष्टं प्रमाणीकुर्वन्नन्धगोलाद्गूलन्या-
येन न कदाचिन्मुच्येत तस्य ततो हेयत्वं वक्तव्यं न चावोचत् । स-
न्मात्रकारणनिष्ठैव पण्यपाठकपरिसमाप्तिः । अतः सच्छब्दवाच्यं
चेतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । प्रतिज्ञाविरोधाच्च उत तमादेशमप्राक्षः येना-
श्रुतं श्रुतं भक्ष्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । प्रधाने विज्ञाते हि
तत्कार्यं महदादि विज्ञातं स्यात् न भोक्तृवर्गाः । ब्रह्मणि पुनः का-
रणं विज्ञाते भोक्तृभोग्यवर्गो विज्ञातौ स्यातां तदनन्यत्वात् ॥८॥

इतश्च प्रधानं न सच्छब्दवाच्यम् ।

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति
एवमर्षातो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षत इति । स्वपिति-
नामनिर्वचनेन स्वमपीतो भवतीति स्वस्मिन् प्रकृते सच्छब्दवाच्ये
जीवस्याप्ययं दर्शयति । यदि प्रकृतं चेतनं स्यात् ततस्तस्मिन् चेत-
नस्य स्वाप्यय उपपद्यते । अप्ययः प्रलयः सच्छब्दवाच्येनैकीभावात् ।
तस्मान्नाचेतनं सच्छब्दवाच्यमिति ॥९॥

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

गतिः स्वगतिः । अथवा गतिः प्रवृत्तिस्तस्यास्तुल्यत्वात् । सर्व-
वेदान्तेषु जगत्कारणावगतिस्तुलया न तार्किकसमय इव भिन्नप्र-
स्थानावगतिः । यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठे-
क्षेत्रमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्यो देवा
देवेश्यं लोका इति । तस्मादा एतस्मादात्मन आकाराः सम्भूत

इति । यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इति मत्सुदेतत् प्रामाण्य-
कारणं यत् सर्ववेदान्तानां संवादित्वम् ॥ १० ॥

इतश्च ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

साक्षात्शेखर. सर्वज्ञो जगत्कारणं श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनि-
षदि ध्रुयते । न तस्य कश्चिद् पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च
तस्य लिङ्गम् । स कारण फरखाधिपाधिषो न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिप इति । तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति सिद्धम् । स्थितं
शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणः । तत् कारणात्मना कार्यात्मना द्विरूपेणाव-
स्थितमित्युक्तम् । क पुनस्तत्कार्यरूपं निर्दिश्यते क वा तद्विपरीतं
कारणमेवोपदिश्यत इति । तद्विभेददर्शनायोत्तरप्रारम्भो वाक्या-
र्येषु वचनव्यक्तीनां विचित्रप्रतिभानोत्पत्तैः । शब्दप्रमाणप्रकारैरेव
श्रुत्यादिभिः पद्भिस्तदनुसारिणा च तर्केण च सर्वत्र निर्णयः क्रियते
पदानां परस्परसम्बन्धे वाक्यैकवाक्यत्वे च तेषां सामर्थ्यात् ॥११॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके ऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्या-
ह्रायते । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति ।
तत्र सरयः । किमानन्दमयराब्देन प्रकृतं प्रहोच्यते किं वा ततो-
ऽर्थान्तरमिति । किं पुनरत्र युक्तम् । आनन्दमय. प्राप्तिश्रव्यो हिरण्य-
गर्भादिव्यपदिश्यते न मुख्यः परमात्मा कस्मात् प्रियाश्रवयवयो-
गाच्छारीरत्वश्रवणात् तस्य प्रियमेव शिर इति । यथात्रमयादी-
णामवयवयोगादनुष्य(१)भात्मत्यमेवं तथापि स्वाद्विकारापन्न एव
कश्चिदात्मा निर्दिश्यते । आनन्दमय इति च विकारे मयद्रप्रत्ययश्च-
घणात् । तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वलेति शरीरयोगः श्रुयते ।
तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैव एव शरीरे भवः (शारीर आत्मा यः स
भानन्दमय इत्यर्थः । तस्मात् संसार्पेवात्मानन्दमय इति प्राप्ते भ्रूम.।
महोपानन्दमयो न विकारापन्न.) (२) कुतोऽभ्यासात् आनन्दराध्यस्य

(१) श्रीवाटपुत्र - पा. १ पु. । श्रीवाटपुत्र - पा. १ पु. ।

(२) एतच्छब्दः पाठो नास्ति । पु. ।

यदेव आकाश ज्ञानन्दो न स्यात् सैवानन्दस्य मीमांसा ध्यानन्दो ग्रहोति व्याजाना(१)ज्ञानन्दं ग्रहणो विद्वानेतमानन्दमयमात्मानमुपसक्तमतीति । यत् पुनरुक्तमग्रमयादिवदमुख्य आत्मेति । नाय दोषः । सर्वान्तरश्चुते, ज्ञानन्दमयः परमात्मेति निश्चीयते । अग्रमयादीनामापेक्षिकमन्तरत्वं शास्त्राचन्द्रन्यायेन प्रतिपत्तिर्सौकर्यार्थमुपन्यस्यते सत्यं ज्ञानमनन्तं ग्रहोति प्रकृतस्य ग्रहण प्रतिपादयित्वात् । उपक्रमोपसहारयोरेकार्थत्वमेकवाक्यत्वात् । यथा जातेष्टौ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते तस्य यदष्टाकपालो भवतीत्यष्टत्वादीनामुपन्यासो द्वादशकपालप्रशंसार्थ एवमग्राप्यन्यासोऽग्रमयाद्युपन्यासो न मुत्यार्थप्रतिपत्त्यर्थो नोपासनार्थो वा वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चात्रोपास्येति विधिः श्रूयते फलं स्वन्यतः सिद्धमनूयते मनोमये तूमयं नास्ति छान्दोग्ये हि सप्तमे नामोपास्येति प्रतिवाक्यं विधिश्चुते । फलश्रुत्या चाद्यान्तरपुरुषार्थो विद्यक्षितोऽवगम्यते । तस्मादानन्दमयप्रतिपादनं कृत्स्नं प्रकरणं न स्वनिष्ठमिति । यदुक्तमवयवयोग इति तत् प्रायापत्त्यापि पुरुषविधित्वकल्पनार्थो नावयवघटीरप्रतिपत्त्यर्थ इत्यदोषः ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

विकारार्थवाचिनो मयदप्रत्ययस्य दर्शनादग्रमयादिवदमुख्य आत्मानन्दमय इति चेत् न प्राचुर्यार्थेऽपि मयटो विधानात् । प्रभूतघचने मयडिति हि प्रभूतायां विधीयते । यथाग्रमयो यज्ञ इति ॥१३॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य ग्रहणं ज्ञानन्दहेतुत्वं व्यपदिशति श्रुतिः । एव होवानन्दयातीति । आनन्दयतीत्यर्थो यो ह्यन्येभ्यो धनं प्रयच्छति स प्रचुरधन इति प्रसिद्धमेव यो जीवानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति गम्यते ॥ १४ ॥

मान्तवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

यन्मन्त्रेणोक्तं तन्मान्तवर्णिकम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ग्रहोति तदेया-
ज्ञानन्दमयशब्देन गीयते ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतरो जीवः संसारी नानन्दमयः कस्मादनुपपत्तेः आनन्दमयं
प्रकृत्य सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स्रष्टृत्वं ध्रुवमाणं
जीवे नोपपद्यते । सच्च स्यधामवदिति च सर्वात्मकत्वम् ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी प्रकृतमानन्दमयशब्देनोक्ता(१)
तथेतरं लब्धारं दर्शयति रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा
आनन्दी भवतीति न हि लब्धैव लब्धव्यो भवतीति । अत्र केचित् स्व
मतिकल्पितदर्शनपरिभ्रष्टाय सूत्रार्थं विनाशयन्तो व्याचक्षते । न
हीश्वरादन्यः संसारी विद्यते स एव संसारी । तत्र नेतरोऽनुपप-
त्तेर्भेदव्यपदेशाच्चेति कथं सूत्रद्वयमिति चेत् । नैव दोषः । उपा-
धिकृतभेदमात्राङ्गीकरणादिदुमुच्यते । यथा घटाकाशः पटाकाश
इत्याकाशस्य भेदव्यपदेशः कल्पनामात्रेणेति । तदेतदनुक्तम् ।
यथाश्रुतसूत्रार्थसम्भवे भक्त्या व्याख्यानस्यापन्यायत्वात् । यथा चे-
श्वरान्यस्यासंसारित्वं जीवपरयोश्च भेदाभेदौ तथोच्यत्रांशो ना-
नाव्यपदेशादित्येवमादौ विस्पष्टं वक्ष्यामः ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

ननु च सत्त्वगुणस्यानन्दहेतोः प्रधाने विद्यमानत्वात् तद्वै
प्रधानमानन्दमय स्थात्रेत्युच्यते । अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं
तदपेक्षा चास्मिन्नानन्दमये चाक्ये नास्ति कुतः कामाच्च । सोऽकाम-
यत बहु स्यामिति । कामश्चेच्छा चेतनधर्मो नाचेतनस्य गतिस्ता-
मान्यसमर्थनायेद प्रसङ्गायुक्तम् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्चानन्दमयः परो न संसारी न प्रधानं अस्मिन्नानन्दमये
प्रकृते अस्य जीवस्य प्रतिबुद्धस्य तद्योगं तेन योगं मुक्तिं शक्तिं
शास्ति । यथा ह्येव एतस्मिन्नदृश्ये ज्ञातव्ये अनिरुक्ते अनिलवने

(१) आनन्दमय एवमर्थे नोक्ता - पा. १५० ।

ऽमय प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽमय गतो भवतीति तदेतस्मिन् मुक्तिशासन परमात्मपरिग्रह ऽथवत्पते नान्ययेति स्थितम् । अत्र केचिदिम सिद्धान्त दूषयित्वा पुच्छग्रहप्रतिपादनाय यतन्ते । नानन्दमयस्य ग्रहत्व विफारार्यमयत्प्रयाहपतितत्वात् । अयमपि विफारार्थ एव युक्त प्रियशिरस्त्वाद्यवयवयोगाच्च ग्रहपुच्छ प्रतिष्ठेति च एकत्वाद्यवयवयवित्वात्सामञ्जस्यात् ग्रहपुच्छमित्यत्र च ग्रहशब्दप्रयोगात् । असन्नेत्र स भवति मसद्ग्रहेति वेद चेदिति चानुकर्पात् । किं चानन्दमये ग्रहण्यभ्युपगम्यमाने सविरोधं ग्रहाभ्युपगतत्वात् निर्विशेष तिवह वाक्यशेषे ध्रुयते । यतो वाचो निवर्तन्त इति । किं चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखाल्पत्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य प्रतियोग्यत्पतापेक्षित्वात् । प्रातिपदिकमात्राभ्यासाच्च नानन्दमयाभ्यास शक्यते धर्णयितुं ततो ग्रहपुच्छप्रतिष्ठेति ग्रहप्रतिपत्तव्यम् । आनन्दमयस्तु ससारी कश्चिदिति । सूत्राणि त्वेव योजयितव्यानि । आनन्दमय इत्येतस्मिन् वाक्ये ग्रहपुच्छ प्रतिष्ठेति प्रकृत ग्रह प्रतिपत्तव्य कस्मान्निर्विकारत्वात्प्रातिपदिकस्याभ्यासात् । निष्कारशब्दाच्चेति चेद्विष्कारशब्दोऽयवशब्द पुच्छशब्द इत्यर्थः । तत्रोत्तरम् । न । प्रायापत्ति (१) सर्वत्र पुच्छशब्दप्रयोगानुपस्थात्रापि पुच्छशब्द प्रयुक्तो न च तत्परत्वेन पुच्छ परायण सर्वस्यानन्दजातस्येति पुच्छशब्द प्रयुज्यते न पुच्छत्वविषयत्वात् । परायणपि सूत्राणि यथासम्भव याजनीयानीति । अत्र वदाम । स्वमत्युपेक्षितहेत्वाभास विजृम्भितेयं गमनिका न ध्रुत्यनुगता सूत्रानुगता वा । कथमिह तावदन्यस्यार्थान्तरतमस्यासङ्कीर्तनात् प्रकरणपर्यवसानमातन्दमये लक्ष्यते । आन्तरध्रुतिश्च तस्मात् सर्वं बोधयति । यद्यप्यत्रमये विकारार्थो मयदप्रत्यय प्राणमयादिषु तु न विकारार्थ सम्भवति । पञ्चवृत्त प्राणस्यैकत्वाच्च प्रकृतिविकारभाव सम्भवति । तत्रायमर्थो निश्चयः । स्वार्थे मयदप्रत्ययो वृत्तिराहुल्यविश्लेषा वा । तत्र परेषु विकारविषयक्षणास्तीत्यानन्दमये द्विधा मयदप्रत्ययो घटते यदि चानन्द एवानन्दमय प्रभूतानन्दो वा भवति वैकस्यापि शब्दस्य सामर्थ्याद्विधायता विवक्षया यथा पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेतेति समन्वयकालघाची तृतीयान्त कालयुक्तकर्मवचनो यद्वापि विवक्षा लोकेदयो शब्दप्रयोगेषु । यदप्युक्त प्रियशिरस्त्वाद्यवयवसङ्कीर्त-

नादिति । तद्विरुद्धमन्यार्थत्वात् । लोके ऽपि सर्वभूतानां यत् प्रीति-
 सामान्यं मोदाद्यक्ष प्रीतिविशेषास्तत् सर्वस्यैवानन्वस्याश इतिप्र-
 दर्शनार्थत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । एतस्यैवानन्वस्यान्यानि भूतानि
 मात्रामुपजीवन्ति । एवमर्थं च मयट् प्रयोगोऽक्षयानन्ध पर
 मेश्वर इति शतगुणोत्तरक्रमेण प्रतिपादनात् । अत एवैतत् परिहृतं
 यादृह्यस्यान्यत्राल्पस्यापेक्षत्वादिति न हि स्वात्मन्येव प्राचुर्यम-
 ल्पत्वमपेक्षते । यथा प्रचुरप्रकाश सवितेतीन्दुबहिप्रभृतीनपेक्ष्य प्रयु-
 ज्यते । मोदादीनां च जीवगतानामुच्चावचप्रभेदात् तत्रिवृत्त्यर्थं कारण-
 गतमानन्दगुण मयट्प्रत्ययेन चिन्नेव उपसहरत्यानन्द आत्मेति ब्र-
 ह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति च प्रस्तुतस्यानन्दजातस्याश्रयभूत निर्दिशति । न
 हि गुणो गुणिनमन्तरेणात्मानं लभते शीतोष्णादिवत् । एतदुक्तं भ-
 वति । पूर्ववत् पुरुषविकल्पनया निरतिरायानन्दगुणं ब्रह्मेत्यन्यथा सु-
 परहितं ब्रह्म वैशेषिकादिमतवत् प्राप्नोति । श्रुत्यन्तरं च । विज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्मेति । सति चैवमनन्तरश्लोके असन्नेव स भवतीति गुणिमा-
 त्रनिर्देशे ऽपि गुणप्रातपत्तिं सगुणस्य ब्रह्मणं प्रस्तुतव्यं स्यात् । यथा
 वा एषा सर्वदेवत्या र्जदजा वसा घाव्यामालभेतेति घसागुणा-
 यामजाया प्रकृताया केवलेन गुणवचनेन सगुणा गृह्यते छागायै
 घपायै भेदसौऽनुवृहीत्येतस्मिन् मन्त्रे । यदप्युक्तं निर्बिंशिष्टं ब्रह्मात्र
 विरक्षितमिति । तदप्युक्तम् । आनन्दगुणस्य ब्रह्मणो विवक्षितत्वात् ।
 अत एवात्तरज केवलेन गुणवचनेन गुणी निर्दिश्यते । सैयानन्दस्य
 मीमांसा आनन्दादुधेयं प्रतिप्रमानि भूतानि जायन्त इति । यतो
 घाचा निवर्तन्त इति च रागादिदापदूषितयोर्वाङ्मनसोरगोचरं
 ब्रह्मेत्यर्थं शुद्धयोस्तु पुनर्गोचर एव । तथा च श्रुत्यन्तरम् । इदमेत-
 त्वमया बुद्ध्या ज्ञानप्रसादेन विशुद्धस्वरज इति च । तस्मात्त्रिवधमा-
 नन्दमयेनैवोपसंहारं क्रियते । पुरस्तादानन्दप्राचुर्यं प्रतिपाद्य एत-
 मानन्दमयमात्मानमुपसक्रामतीति स च तस्य ब्रह्मत्वे ऽप्यकल्पते ।
 भागवत्या च वाक्यया विद्याया त्रिबुधो मुक्तिफलमुपसहर्तुमात्मान-
 मयान्तां श्रुतिं ब्रह्मत्त एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्राम्य इमांल्लोकान्
 कामात्मा कामरूपानुसञ्चरति । उपसक्रमणं च विद्यासामर्थ्या-
 दर्चिरादिमार्गेण ससारमण्डलमतीत्य हिरण्यगर्भपर्यन्तं सम्प्राप्तिं
 परमात्मनैकता । तत्र यद्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं न स्यात्तर्हि कथं कथं
 पसत्रमश्नुतिरुपसहयेत द्वितीयादिनक्तिभ्यानुपपद्येत । अयस्य चा

श्रुतस्य कल्पनायां स्वमतीपिकैव स्यात् । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रस-
ङ्गात् । ततश्चोपसंक्रमणफलश्रुतिर्याध्येत सोऽश्रुतं सर्वान् कामान् सह
प्रद्वान्ना विपश्चिता सहेति सर्वैः कामैः सहाश्रुते प्रदा प्राप्नोतीत्यर्थः ।
विभक्तिव्यत्ययोऽत्र द्रष्टव्योऽन्यथा हि प्रद्वानोऽप्याधानं स्यात् सहयुक्ते
चाप्रधान इतिस्मरणात् । यथा सह साधया प्रसूरं प्रहृतीति
प्रसूरेण सह शाग्री प्रहरयतीत्यर्थः । तस्मात् सम्प्रदायपरम्परया च
तद्याख्यानं शोभनमिति स्थितम् ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

अथ य एवोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृद्यते हिरण्य-
हमधुर्हिरण्यकेश आप्रणायात् सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पु-
ण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदित उदिते ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यधिदैवतमथा-
ध्यात्मं य एवोऽन्तरक्षिणि पुरुषो हृद्यत इति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र
संख्यः । किमादित्ये चक्षुषि चोपास्यत्वेन कश्चित् संसारी निर्दि-
श्यते किं वा ईश्वर इति । किं तावद्युक्तं प्राप्नोत्यर्कः कश्चित् संसारीति
कुतो रूपध्रवणादरूपा च परा देवता अशब्दमस्पर्शमरूपमन्यथ-
मितिभ्रुतेराधारश्चण्डालास्तुंगता च परा देवता । ऐश्वर्यमर्यादावच-
नाद्य । ये चासुष्मात् परार्थो लोका ये चैतस्मादेवोऽथ इति । तस्मादा-
दित्यादिकेव्रज इति प्राप्ते भूमः । अन्तर्मण्डलाभ्यन्तरे चाक्षिणि च
उपदिश्यमानः पर एवात्मा भवितुमर्हति तद्धर्मोपदेशात् सर्वपाप्मो-
दयो नाम तस्य धर्मः । तद्विर्वचनार्थमैवैतमुच्चारमानं करोति । तस्यो-
दिति नामेभ्यक्षिपुरुषस्यापि तदेव नामातिदिश्यते यत्राम तत्रामे-
ति । न च संसारी कश्चित् सर्वपापविनिर्मुक्तोऽस्ति अन्यथा संसारि-
त्वानुपपत्तेर्न चैषा श्रुतिरन्यथा परिणेतुं शक्या हेत्वभावात् । ननु
रूपादिध्रवणं हेतुर्न परमेश्वरस्यापि सर्वशक्तित्वात्प्राप्तकानुश्र-
हाय रूपोपादानसम्भवात् । किं मायागम्यं रूपं नेति भूम पारमा-
र्थिकमेवैतत् । यथाभूतार्थज्ञापकं हि शास्त्रं यत्र कारणमात्रस्वरूपं
विचक्षते तत्र तत्परास्ताः श्रुतयोऽस्थूलमनण्डहृद्वमदीर्घमरूपम-
ध्यममित्येवमाद्याः स्थानव्यपदेशश्चोपासनार्थ एव मर्यादावचनं चा-
धिदैवाध्यात्मविभानापक्षया सर्वेशितृत्वमेवानेन प्रकारेणोक्तं भव-
ति । न हि निरङ्कुशमैश्वर्यमीश्वरादन्यत्रावकल्पते । सैव ऋक्

तत्र साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्मेति सर्घात्मत्वमन्यत्र नायकल्पते ।
(तद्यदि वीणायां गायन्त्येतत् ते गायन्ति लौकिकस्यापि गानस्यैत-
द्विषयत्वं दर्शयति तदन्यत्र नायकल्पते ।) (१) ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

इतश्चादित्यादिक्षेत्रशादन्यः । कथं भेदव्यपदेशात् । य आदित्ये
विप्रसिति ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्पाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्र-
त्यस्तं यन्त्याकाशो होवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति । तत्र सं-
शयः । किमाकाशाद्येन भूताकाशमुच्यते किं वा परं ब्रह्मेति । कुतः
संशयः प्रयोगदर्शनावुभयत्र भूताकाशे तावत् प्रसिद्धः प्रयोगः पर-
मात्मन्यप्याकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरं तद्ब्रह्मेति अतो
युक्तः संशयः । किं तावत् प्राप्तं लोकप्रसिद्धेर्भूताकाशो गृह्यते । ननु
सर्वभूतोत्पत्तिप्रलयवचनं भूताकाशे नोपपद्यते पवनाद्यपेक्षयोत्प-
त्तिप्रत्यस्तमयधृतिराकाशे प्रयकल्पियति । अत्र कश्चिदाह । ननु पू-
र्वपक्षे कर्मशास्त्रमिदं प्राप्नोति न विद्याशास्त्रमिति । अत्रोच्यते । के-
नैतत् परिभाषितं वेदान्तशास्त्रे कर्म न विद्यातव्यमिति । भवतु क-
र्मशास्त्रं को विरोधः सिद्धान्ताभिप्रायेण तु ब्रह्मशास्त्रमिति गीयते ।
न हि पूर्वपक्षो वेदान्तवाक्यार्थो भ्रान्तिप्रभवत्वात् । एवं प्राप्ते प्रमि-
धीयते । आकाशः परमेश्वरः स्यात् कुतः तल्लिङ्गात् तल्लिङ्गमभ्यभि-
चारी धर्मः । तेन धर्मविशेषः परिच्छिद्यते धूमेनेवाग्निः किं पुनस्त-
ल्लिङ्गम् । सर्वभूतोत्पत्तिः प्रत्यस्तमयश्च । न हि सर्वेषां भूतानां भूता-
काशादुत्पत्तिः प्रलयो वा श्रूयते किं तर्हि परमेश्वरादेव, भूतशब्दश्च
जीवाधिष्ठितभूतवचनो मह्यभूतवचनश्चो(२)भययोपपद्यते तत्राका-
शास्थान्युत्पत्तिप्रलयौ परायत्ताविति सर्वभूतश्रुतिस्तत्र नायकल्पते ।
तस्मादाकाशः परमात्मा । प्रयोगश्च दर्शितः । क्रियायोगेन वा आकाशो-

(१) () एतन्नखण्डो नास्ति १ पु० ।

(२) भूतशब्द कोरखण्डविहितभूतवचनश्च— पा० १ पु० ।

प्रभिविधौ सर्वमभिधाय प्रकाशत इत्याकायः तत्सादृश्यादिति ॥२२॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

या देवता प्रस्तावमन्वायत्तेत्युपक्रम्य भूयते । षतमा सा देव-
तेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवा-
मिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति । तत्र
संशयः । किं पञ्चवृत्तेः प्राणस्य परिग्रहः किं वा परस्वोपादानमिति ।
लोकप्रसिद्धेः पञ्चवृत्तेः परिग्रह इति प्राप्तेः प्रमः । अत एव पूर्वनिर्दि-
ष्टाह्निह्नात् प्राणः परमात्मा संवेशनोद्गमने पारमेश्वरं लिङ्गमभ्यु-
ज्जिहते इत्युद्गमनमुत्पत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वैव न्यायेन सिद्धत्वात् पृ-
थगारम्भो न युक्तो यदि वा तुल्या षड्वा स्यात्, ततोऽभ्युक्तमारब्धुम् ।
अत्रोच्यते । पूर्वोत्पत्तिप्रलयौ न धृतिप्रसिद्धौ भूताकाशे अत्र
पुनः प्रसिद्धौ कथं यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागव्ये-
ति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते
प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इति प्रत्यक्षं चैतत् प्राणवृत्तौ य-
तैमानामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते भूतानां चेन्द्रियसारत्वात्
उद्गमनसंवेदनयादीं वाक्यशेषस्तेषामेवोद्गमनसंवेशनपर इति न
विहृष्यते । किं चोद्गीयप्रतीहारयोरत्रादित्यौ देवते तयोश्चाप्रसङ्गत्वात्
तत्सादृश्यात् प्राणोपि तथाभूतो गृह्यत इति विशेषाशङ्का । परिहा-
रस्तु न भूतानां संवेदनोद्गमनं भूयते करणवृत्तिमात्रोपसंहारः भू-
यते । तत्र च भूतोद्गमनसंवेशनवादिनी धृतिरपराधिता स्यात् । अपि
च स्वापकालापेक्षया संवेदनं व्याख्येयमिह वा विशेषेण भूयते
तत् परमात्मपक्षे शुज्यते । अत एव धृत्या निर्णयते साहचर्यमकि-
ञ्चित्करं यथैवानादित्ययोः परस्परवैलक्षण्यमेवं ताभ्यां प्राणस्य
प्राणं प्राणबन्धनं सौम्य मन इति परस्मिन्नपि प्राणशब्दप्रयोगात् ।
प्रकर्षेण भणिति स्थिति लभते तस्मिन् कृत्स्नं जगदिति प्राणः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेष्वनुत्तमेपृष्ठमेषु लोकेष्विदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्त. पुरुषे
ज्योतिरिति । तत्रायमर्थः सांशयिक किं ज्योति शब्देनादित्यादि-
ज्योतिरभिधीयते किं वा परमात्मेति । प्राणाकाशयोरसाधारणधर्म-

श्रुतेर्निर्णयः श्रुतः तथा सर्वपाप्मोदयश्रुत्या गण्डले प्रपरणादान्त
 रश्रुत्या चानन्दमयोऽत्र तु निर्णायकपाक्येपाधयणात् प्रपरणानु-
 पृत्तेर्धासिद्धत्वात् । तद्वृत्त्यादनाथंमारभ्यते । किं तावत् प्रातं ज्यो-
 तिःशब्देन तमसो नियतं प्रसिद्धेः परिगृह्यते दीप्यत इति च तस्यै-
 धोपपद्यते । परमात्मनि तु न ज्योतिःशब्दप्रसिद्धिः । न च दीप्यतिश्रुत्या
 शुभं प्राप्ते विध्यतः पृष्ठेऽपि चाधारयदुत्वं तस्मिन्धोपपद्यते शुभ-
 यादत्वं च सर्वगतत्वात् । ननु कार्यज्योतिषोऽपि शुभयादत्त्वम-
 सिद्धमर्वागपि दिवो द्यंतात् । अस्तु तर्हि प्रथमजमश्रितु-
 ष्यतं तजः । न । तस्य प्रयोजनाभावात् । ननु चंद्रमेयोपासनं भयत्प्र-
 योजनं भवतु । न । श्रितुकरणस्य सर्वप्रयोजनार्थत्वात् न चाश्रितु-
 तस्य प्रसिद्धमन्त्रित्वं शुभयादत्वं चाभिद्धमेयं तर्हि पार्थेज्योतिरेव्यास्तु
 तस्योपासनार्थं शुभयादत्वं न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः अश्रुप्यः श्रुतो
 भवतीत्यल्पफलश्रवणाद्येत्येवं प्राप्ते ऽग्निधीयते । ज्योतिः परं ब्रह्म
 कुतः पूर्वत्र चरणाभिधानात् । श्रिपादस्याश्रुतं द्वितीति । इदमुक्तं भ-
 वति । प्रकृतं ब्रह्मास्मिन् पार्थेय प्रत्यभिज्ञायते प्रसिद्धानुपादात् । कथं
 यच्छब्देन व्यपदेशात् यदतः परे दिवो ज्योतिः प्रसिद्धमिदं चाव-
 तदिति विशेषाभिधानात् कौक्षेये ऽनले परं ज्योतिरध्यस्योपासनी-
 यमिति तात्पर्याथः । ज्योतिःशब्दो ब्रह्मण्यपि प्रयुक्तस्तद्देवा ज्यो-
 तिषां ज्योतिरायुर्दोपासतेः श्रुतमिति । दीप्यत इति चोपपद्यते नि-
 त्यप्रकाशरूपत्वात् । धर्तमानप्रत्ययश्चैधमुपपद्यते । अधिकरणनिर्दे-
 शशोपासनार्थो शुभयादत्वं च ससारविषयात् काललोकात्मकादा-
 दित्यमण्डलात् परमव्यक्तं कारणरूपं ब्रह्म त्रिभिर्जाप्रत्स्वप्रसृपुष्या-
 क्यैः पादैरुपलक्षितं तैरसंस्पृष्टं कारणरूपं ब्रह्मेति विषयक्षित्यौच्यते
 न पुनरव्यापित्वविषयक्षयेत्यदोषः । यत् पुनश्चाश्रुप्यः श्रुतो भवतीत्य-
 ल्पफलत्वमुक्तं तदप्युपपन्नं न हीयते कलायः ब्रह्मोपासननिय-
 मोऽस्ति यत्र यथोपासनं तत्र तथा फलम् । तथा चाग्निरहस्ये वा-
 जिनां श्रुतिः । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्

तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्चेति गायत्र्यात्पस्य छन्द-

सोऽभिधानात् पूर्वप्रकरणे ब्रह्म निर्दिष्टमस्तिवाति चेत् । न । तत्र छन्दो-
भिधानं तथा छन्दोचनेन गायत्रीशब्देन संख्यासामान्येन चतुर्भि-
पादे पादवद्ब्रह्माभिधीयते तस्मिन्निक्षिप्तसमाधानोपदेशविषयत्वात् एवम-
न्यत्रापि संख्यासामान्याच्छन्दोऽभिधायी छन्दोर्धान्तरेषु प्रयुज्यमा-
ना दृश्यते तद्यथा ते वा एते पञ्च ये पञ्चदश सप्त इत्युपक्रम्याह सैषा
विराड्प्रादीति सप्तर्षिघाघाम् । एष छन्दसि न ब्रह्मोपासनम् । अत्र
यत् कैश्चित् कल्प्यते गायत्रीच्छन्दसि ब्रह्मोपासनमिति तन्निरस्त भव-
ति । न चात्र प्रसिद्धा गायत्री प्रत्यभिज्ञायते सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिधेति
पङ्क्तिरै पादैश्चतुष्पदा गायत्री निर्दिश्यते । प्रसिद्धा तु त्रिपदाष्टाक्षरै
पादैर्वाजसनेयिना तु यामेवार्थमन्वाहैषैव सेत्युपनयकाले ऽधिगता
प्रत्यभिज्ञायते पादकल्पना । तत्रान्यथा उपासामेदे ऽपि प्रकारमेदादेव
सर्वत्र विद्याभेद शाण्डिल्यविद्यादौ तस्मादिह विद्याभेदा । एतावान-
नस्येति पुरुषसूक्ते मन्त्र तच्च सुक्त श्वेताश्वतराणां परविद्याधिकारे
पठितं ततश्च न मन्त्रेण छन्दोनिर्दिष्टमितीयं श्रुतिर्नोपपद्यत छन्दोमा-
त्राभिधाने तदेतदन्तराऽप्यनूक्तमिति । तस्मादयमस्य गायत्री ब्राह्म-
णस्य तात्पर्यार्थां विकारपाद्यैर्विशिष्टं ब्रह्म हृदयकमले द्वारपालो-
पासनपर्यन्तमुपास्यममृतत्वफलायेति । अथ यदत्र इति च प्रती-
कोपासनमन्यदेव फलान्तरायेति ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैव पूर्ववाक्ये प्रकृतं ब्रह्मोति भूतादिपादव्यपदेशोपपत्ते । भू-
तपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्याह सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिविधा गायत्री ।
वाकप्राणाश्वा च पङ्क्तिविधत्वं पञ्चदशपरै पादैरस्ति चतुष्पदा गा-
यत्रीति । स्मरन्ति च । इन्द्र शचीपतिर्वालिन मीडितो दुश्चयनो
वृषा समरसुतासहेपङ्क्तिरिति शौनकादय ॥ २६ ॥

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

पूर्वत्र त्रिपादस्यामृतं दिव्यं चौरधिकरणत्वेनोपदिष्टम् । अत्र पुन
पञ्चम्या अतोऽप्रत्यभिज्ञानमिति चेत् । नाय दोषः । उभयमप्यविरो-
धात् सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चैकत्वं न विकथ्यते । यथा वृक्षाग्रे श्येनो
वृक्षाग्रान् परत द्येन इति । तस्मात् परमेयं ज्योतिष्यद्व्याच्यं न
कार्यं ज्योतिष्यदिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्मि षोषीतकीनां प्रतर्दनविद्या । प्रतर्दनी ए धै देवो-
दासिरिन्द्रस्य प्रिय धामोपजागाम युद्धेन च योगेण चेत्यारभ्या-
म्नाता । तत्र धूयते । स होवाच प्राणोऽस्मि प्रशात्मा त मामायुरमृत-
मित्युपास्त्रेति । तथोत्तरत्र अथ एतु प्राण एव प्रशात्मेद् शरीर परि-
गृह्योत्थापयतीति तथा न वाच विजिज्ञासीत घत्तार विद्यादिति ।
समाप्तौ च स एव प्राण एव प्रशात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति । विमत्र
प्राणशब्दनं वायुमात्रमभिधीयते किं देवतात्मा उत जीवोऽथवा पर
ब्रह्मेति नानालिङ्गदर्शनात् सशय । किं तावद् युत्तम । देवतात्मेन्द्र-
प्राणशब्दो भवेत् । प्राणो हि बल तस्य तेजो देवता या च काचन ए-
तिरिन्द्रकर्मण्य तदित्यभियुक्तवचनात् । मुष्यप्राणो वा स्याद्
प्रसिद्धेति प्राप्तेऽभिधीयते । प्राण परमात्मा तथा ब्रह्मप्रतिपा-
दनपरत्वेन चाख्याना समन्वयादुपक्रमे तावद्दर वृणीष्येतीन्द्रेणोक्तः
प्रतर्दनं प्रोवाच । स्वमथ म धर वृणीष्ये रथं त्व मनुष्याय हिततम म-
न्यस इति । हिततमं च ब्रह्मप्राप्तेरन्यत्रोपपद्यते त मामायुरमृतमुपा-
स्त्रेति च ब्रह्मपरिग्रहे ऽवषल्पते । स एव प्राण एव प्रशात्मानन्दोऽज-
रोऽमृत इति बोधसद्वारोऽवषल्पते ॥ २८ ॥

न त्रक्षतुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा

ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षाभिप्रायं प्रदर्शयते । न चतु रिन्द्रस्यात्मोपदेशाद् विप्रह्लावाद्
देवताविशेषं स्वमात्मानं प्रतर्दतायोगाच्च । मामथ विजानीहि प्रा-
णोऽस्मि प्रशात्मेति । निश्चिते च देवतात्मोपदेशेऽप्यत्र मथशेनान-
न्दोऽजरोऽमृत इत्युपसंहारा नेतव्यं कस्मादुपक्रमे यदिज्ञात त-
दनुपजातविरोधित्वात् तथैव ग्रहीतव्यं तद्विराधित्वादुपसंहारवि-
ज्ञानं तद्विशेषात्प्रतिष्ठत अन्यथा ह्यकवाक्यता न स्वादिति प्राप्ते
समाधानमुच्यते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । आत्मन्यधु-
परि वर्तमानं सम्बन्धाऽध्यात्मसम्बन्धं प्रत्यागात्मविषयसम्बन्धभूय-
त्वादित्यर्थः । अस्मिन्नध्याये यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति ता-
वदायुरिति प्राणस्यैव प्रशात्मनः स्वात्मन्य दर्शयति । तथा प्राण

एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति न वाचं विजिज्ञासीत
 चकारं विद्यादिति चोपक्रम्य तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभा-
 घरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्रा. प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः
 प्राणोऽर्पिता स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इति सर्वा-
 श्रय नाभिभूतं परमात्मानमेवोपसंहरति । स म आत्मेति विद्यादिति
 चोपसंहरति । अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूतिरिति च श्रुत्यन्तरम । तस्मा-
 द्वात्मविषयवाक्यभूयस्त्वान्न देवतात्मोपदेश शक्यो विज्ञातुम् ॥२९॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशस्तदुच्यते ।

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो देवताविशेषः स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मे-
 त्यापेण दर्शनेन पश्यन्नुपदिशतिस्म । मामेव विजानीहीति । यथा तज्ज्ञै-
 तत् पश्यन्नुपिर्वाग्मदेव. प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यञ्चेति । तस्मा-
 द्ब्रह्मोपदेशः परमात्मपरिग्रहे न विरुध्यते ॥ ३० ॥

पुनः प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि देवतात्मोपदेशो न भवति तथापि
 न ब्रह्मोपदेशपरत्वेनस्मिन्नध्याये प्रतिपत्तुं शक्यत इति तदेत-
 द्बोध्यमुपन्यस्य निगकर्तुमाह ।

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यात् ॥ ३१ ॥

न ब्रह्मप्रतिपत्तिरेकान्तेनाश्रयितुं शक्या कुतो जीवलिङ्गान्मु-
 ख्यप्राणलिङ्गाच्च । जीवलिङ्गं तावन्न वाचं विजिज्ञासीत चकारं विद्या-
 दिति । मुख्यप्राणलिङ्गम् । अथ यत्तु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परि-
 गृह्योत्थापयतीति । तस्मात्प्र ब्रह्मात्रप्रमिति चत्रैतदेव उपासात्रैवि-
 ध्यादेवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्यत जीवोपासन मुख्यप्राणो-
 पासनं ब्रह्मोपासनं चेति । अत्र चोपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वादेक-
 मिदं वाक्यं निश्चितम् । कथं पुनरुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थपरत्वं हि
 ततमोपदेशादुपक्रमे त मानानुरमृतसुपास्वेत्यमृतशब्दात् स एव प्राण
 एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत इत्युपक्रमोपसंहारी दृश्येते । तन्मध्यप-
 तितानां वाक्यानां तत्परत्वेनान्वयो युक्तो नार्थान्तरत्वं वाक्यमे-
 द्दोषप्रसङ्गात् । जीवप्राणलिङ्गयोश्च परमात्मपरत्वेन परिणेतुं श-
 क्यत्वात् प्राणस्तावत् परमात्मा यतस्तथा च श्रुतिः ।

न प्राणैर्न नापानेन मर्त्यो जीयति कश्चन ।

इतरेण तु जीयन्ति यस्मिन्नेतायुपाधितौ ॥ इति ।

जीवलिङ्गमपि परिणेतुं शक्यं न वाचं विजिज्ञासीत घत्कारं
विद्यादिति । घचनक्रियाहेतुभूतं परमात्मानमात्मत्वेन विद्यादित्यर्थः ।
तथा च श्रुतिः । यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म
त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति । येन घागिन्द्रियं प्रवर्त्यते सर्वा-
स्तरं तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं इत्यजातं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञं य-
दिदमुपासते प्राणित. सेवन्त इत्यर्थः । एवं च सर्वकार्यकारणप्रत्या-
ख्यानेनान्तर्यामिनं सामान्यभूतं घेदितव्यमुक्तोपसंहरति न वाचं
विजिज्ञासीत घत्कारं विद्यात् । तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पिता नामा-
वरा अर्पिता एवमेधैता भूतमात्रा इत्युक्ता स एष प्राण एव ब्रह्मात्मा-
नन्दोऽजरोऽमृतः स न साधुना कर्मणा भूयाधो एवासाधुना कनी-
यानेप ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपत एष
उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपत एष
लोकपाल एष लोकाधिपति. स म आत्मेति विद्यादिति । अन्यत्रापि
ब्रह्मणि प्राणशब्दप्रवृत्तेराधितत्वात् । प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति ।
इह तु ह्यनुपपत्ते । अपरे तु त्रिविधमुपासनमिह विवक्षितमिति सू-
त्रार्थं धर्णयन्ति । प्राणोपासनं जीयोपासनं ब्रह्मोपासनमिति । एत-
दुक्तं भवति प्राणधर्मेण जीवधर्मेण स्वधर्मेण तुल्योपास्यमिति ॥ ३१ ॥

इति शारीरकमीमांसाभाष्ये भास्करभगवत्प्रणीते प्रथमा-

ध्यायस्य प्रथम. पाद समाप्त. ॥

ॐ नम परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ।

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानामेवान्योन्यबलायलाघधारणसदिह्यमानवचनव्यक्तिषु वाक्येषु निर्णयार्थं द्वितीयतृतीयौ पादा धारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतु-
मय पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथैत प्रेत्य
भवति स क्रतु कुर्वीत मनोमय प्राणाशरीर इत्यादि समान्नायते ।
तत्र सशय । किमत्र मनोमयत्वादिधर्म शरीर उपास्यत्वेनोपदि-
श्यते किं वा ब्रह्मेति । किं तावत् प्राप्त शरीर इति । कुतस्तस्य हि म-
नोमयत्वादिलिङ्गाव्यभिचारात् परस्य अप्राणो ह्यमना शुभ्र इति म-
न प्राणसम्यग्वाभावश्च्युते । ननु च लिङ्गात् तच्छ्रुतिर्बलीयसी श्रूयते
च ब्रह्मशब्द । सत्यमेवम् । इह तु ब्रह्मश्रुतिरन्यार्था समन्विधिपर हीदं
वाक्य कथं यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात् तद्वत्त्वात्
तदनत्वाच्च । सर्वस्य चैकत्वेन क्वचिद्वागादय प्रवर्तेरन् । अत
शान्त उपासीतेति स क्रतु कुर्वीतति उपासन विधीयते । अतो
मनोमयत्वाविभिर्धर्मैर्विशिष्टस्य जीवस्य उपासनमत्र विधीय-
ते । अस्मीत्यस्तधृतिश्चैव न आत्मान्तर्हृदये ऽणीयान् ईहिर्वा य
वाहेति जीवस्याराधनाप्रस्यायकल्पते नाप्रमेयस्य ब्रह्मणा ज्याय-
स्य तु ब्रह्मभावापेक्षयाऽयकल्पिष्यत इति प्राप्ते द्रूम पर ब्रह्मा-
त्रोपास्य कुत सर्वत्र सर्वेषु वेदान्तेषु मूलकारणस्य प्रसिद्धस्या
त्रोपदेशात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति । नन्यन्यार्थं ब्रह्मब्रह्मणमित्युक्तम् ।

सत्यं तथापि सन्निहितत्वात्(१) तदपेक्षया प्रकरणगतानामुत्तरेषां
 वाक्यानां प्रवृत्तेः शान्त उपासीतेत्युक्ते किमुपासीतेत्यपेक्षा जायते ।
 तत्रायं विधिरत्यतरंति स क्रतुं कुर्वति क्रतुः सद्गुणः समाधिरित्य-
 र्थः । ब्रह्मोपासीतेतिप्रकृते न ब्रह्मपदेन निराकाङ्क्षं वाक्यं सम्पद्यते ।
 अथ च सामान्याविधेरुणविशेषविधानार्थमुत्तरं वाक्यजातम् । जीवस्य
 पुनरुपक्रमे अनुपादानाश्रोत्तरघ्नानुसृष्टिरिति न तस्योपास्यत्वम् । म-
 नोमयत्वं ब्रह्मण्युपपद्यते । मनसा विशुद्धेनोपलभ्यते इतो मनो-
 मय उच्यते । प्राणप्रेरितशरीरवृत्तिरवाप्य प्राणशरीर उच्यते । अप्राणो
 क्षमता इति केवलकारणविद्यक्षयैत्यविरोधः ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा गुणा विवक्षिताः सत्यसद्गुणादयः ते परस्मिन् ब्रह्म-
 ण्युपपद्यन्ते । कथं पुनरुक्तिमे वेदे वक्तुमिच्छा सम्भवति । नायं
 दोषः । उपादेयत्वेनानुपादेयत्वेन च विवक्षितत्वमविवक्षितत्वं चो-
 च्यते । यदुपासनाद्यमुपादीयते तद्विवक्षितमित्ययं सूत्रोपालम्भः ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

तुशब्दोऽवधानार्थो ब्रह्मोपास्यं न शरीरः कस्मात् तस्मि-
 न् सत्यसद्गुणादीनामनुपपत्तेः ॥ ३ ॥

जीवविषयः पूर्वपक्ष इतिप्रदर्शनार्थं व्यतिरेककथनार्थं च
 सूत्रम् ।

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शरीरो मनोमयो यस्मात् तस्य कर्तृत्वेनोपासकत्वेन
 व्यपदेशः कर्मत्वेनोपास्यत्वेन प्राप्यत्वेन च ब्रह्म व्यपदिश्यते । एत-
 मितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मीति । एतं प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमा-
 त्मानमितः शरीरपातादूर्ध्वमभिसम्भविता प्राप्तास्मीति यस्यैवं
 निश्चिता बुद्धिः स मामोत्युपासक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

समानप्रकरणे वाजिनां श्रुतिः यथा । ग्रीहिर्वा यवो वा श्या-

माको वा श्यामाकतण्डुलो वा एवमयमन्तरात्मन् हिरण्यमय पुरुष इति । अन्तरात्मक्षिति सप्तम्यन्तो जीववचनस्ततो य प्रथमान्त शब्द- विशेष तयोश्च भेदादुपासको जीवो नोपास्य इति ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशे वसते इजुंन इति(१) । तदेव चतु- र्भिः सूत्रैर्जीवपरयोर्भेद प्रतिपादितो न्यायापपन्नश्च प्रत्यक्षा नुमानागमसिद्धत्याद्भेदश्च सिद्धो नान्योऽतोऽत्रास्ति द्रष्टा तत्त्वम सीति । तदेतद् भेदाभेददर्शन सूत्रकाराभिमतमरोचयमाना केचि- न्मायायादिनो वदन्तीश्वरस्यैव ससारित्व तदशभूतो जीवो नामा नास्त्यविद्याकाल्पितोपाधिकृतभेदाद्यवहार ससारीति । तदेतदुक्तम् । नेश्वरस्य ससारित्वमविद्याभ्योगाद्विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति निरतिश- यानन्दस्वरूपत्वात् स्वभावसिद्धविद्यारूपत्वाच्च । न तस्याविद्यायोग सम्भवति स च सर्वज्ञ सर्वशक्ति सन् कस्मादात्मान ससारिण कुर्यात् यो हि परतन्त्र स बन्धनागारे प्रवेद्यते ऽपि । तस्मात् तदश- भूतस्य जीवस्याविद्याकामकर्मयोगात्तु ससारित्वम् । यथा चैत्रम् त- योरत्र निबुण वक्ष्याम ॥ ६ ॥

अर्मकौकस्त्यात् तद्व्यपदेशान्नेति चेत् न निचाय्य-
त्रादेव(२) व्योमवश्च ॥ ७ ॥

अर्मकमल्पमोको नोडमायतन यस्यासावर्मकौकान्तस्य भाव- स्तस्य तत पतिञ्छ्रिन्नायतनत्वादेव मे आत्मान्तहृदय इति स्वश- प्थेन च व्यपदेशादर्णयानिति जीव एवोपास्यो न सर्वगत परमा मति चेत् । नैतदयम् । अल्पपरिमाणत्वादेव निचाय्यत्वादेव व्यपदिश्यत न सर्वगतनिवृत्त्यर्थम् । अणीयस्त्व च सूक्ष्मत्वविचक्षया न परिमा- णाल्पतया ज्यायान् पृथि-या इत्युत्तरश्रुतिधिराधात् । यथा च सूची- पाशापेक्षया पाशाशाल्पस्य व्यपदिश्यते तद्वत् ॥ ७ ॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वेशेप्यात् ॥ ८ ॥

(१) इह मे इजुंन तिष्ठतीति पा० २ पु० ।

(२) चेत् निरतिशयाप्यत्वादेव - पा० १ पु० ।

सर्वहृदयसम्बन्धात् सुखदुःखाद्युपभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् विशेषो हि जीवपरयोर्भवति । जीवस्य हि सुखदुःखभोगे कर्म निमित्तं नेश्वरस्य अपहृतपाप्मादिगुणश्चासौ श्रूयते । न च देयप्राप्तिमात्रेण तदीयधर्मप्राप्तिर्न हि नभसोऽग्निदशसम्बन्धाद्वाहयोगः । तस्माद्जीवस्यैवोपभोगा न परस्येति सिद्धम् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते । यस्य ब्रह्म च क्षत्र चोमे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेदं यन्न स इति । आदनग्रहणेन भोज्यं निर्दिश्यते तस्य च भोक्ता भवितव्यमिति अत्ता प्रतीयते स किमग्निर्जीव परमात्मेति सन्दिह्यते त्रयाणामिह प्रकृतत्वात् । अग्निरुच्येति तावत् प्राप्तम् (१) । तस्य ब्रह्मक्षत्रादिवहने सामर्थ्यात् । विज्ञानात्मा वा स्यात् तस्य भोक्तृत्वप्रसिद्धे पिप्पलस्वादुचीति । न परोऽन्यन्निति प्रतिषेधादेव प्राप्ते ब्रूमः । अत्ता पर एव स्यात्वरजद्रमग्रहणात् । ननु नास्तीह तादृश शब्द तथापि सामर्थ्यादिवगम्यते (२) । मृत्युपसेचनग्रहणात् मृत्युर्विनायस्तेन व्याप्तिरुपसेचनमभिप्रत कृतं च तेन व्याप्तं कार्यजातं तस्योपसहरन्तीश्वर एवात्तेत्युपपद्यते । न च जीवस्यैतत् सामर्थ्यम् । न चाग्रेयकाशाद्युपसहारे । न चाग्नि साक्षात् प्रकृतोऽस्ति इत्यग्ने प्रकृतत्वात् । अनन्यन्निति च कर्मफलभोगप्रतिषेधः । उपसचनधृत्या सर्वप्राप्तैर्ब्रह्मक्षत्रग्रहणमनुवादमात्रमन्यनिवृत्तौ वाक्यभेदात् ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

परस्यैतत् प्रकरणम् । न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति । प्रकृतत्वाद् बुद्धौ विपश्चिदिति सन्निधिरधिकार इति चानर्थांतरमतो लिङ्गप्रकरणाज्या पर एवेति स्थितम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टानात्मानो हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते । ऋतं पिवन्तीं सुरुतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो यदन्ति पञ्चाग्नयो ये च

(१) प्रतिपत्त्यम् - पा० २ । २ पु० ।

(२) म्रियते - पा० २ पु० । म्रियते - पा० २ पु० ।

त्रिणाचिकेता इति । तत्र सन्देहः किं बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीव-
परमात्मानाविति । किमत्र युक्तं बुद्धिजीवौ गुहां प्रविष्टाविति विशेष-
पणात् । न सर्वगतस्य ब्रह्मणो गुहाप्रवेशकल्पनं युक्तं शरीरं हृदयं
वा गुहा । सुकृतस्य लोक इति चान्त.करणजीवयोरुपपद्यते । अ-
न्त.करणयुक्तो हि जीवः कर्मकृतो लोके फलममृतव्यपदेश्यं भुङ्क्ते
न पर इति प्राप्ते भ्रमः । गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीति । हि हेतौ य-
स्माद् तौ चेतनत्वाद् समानस्वभावौ संख्याभवेण च समानजाती-
यप्रतिपत्तिर्दृश्यते । अस्य मोर्द्धितीयोऽन्वेष्टव्य इति गौरवे प्रतीयते
नाश्वः । ययुक्तं गुहाप्रवेशकल्पनमयुक्तमिति । न । कल्पते तद्दर्शनात् ।
प्रवेशस्य श्रुत्यन्तरे दर्शनात् । यो वेद निहितं गुहायामात्मानम-
न्विच्छ गुहां प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमिति । कथमत्र मान-
मिति चेन्नायं विरोधः छद्मिन्यायेनोपपत्तेः । यदि वा जीवः पिवति
तमितरः पाययेतीत्युभयोः पानकर्तृत्वं प्रमाणान्तरसिद्धमनूद्यते ।
छायातपवदन्योन्यविलक्षणत्याज विद्यन्ते छायातपाविति ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

गन्तुगन्तव्यभेदेन विशेषणात् । सोऽध्वनः पारमामोति तद्विष्णोः
परमं पदमिति । ह्य सुपणैल्यत्राप्ययमेव न्यायः । परप्रकरणे श्वेता-
श्वतराणामप्ययं मन्त्रः पठ्यते । अनन्तरश्च मन्त्रस्तावेव दर्शयति ।
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा
पश्यत्यन्यभीष्टमस्य महिमानमिति शीतशोक इति । तदेवं श्रुतिसू-
त्रकारो जीवपरयोर्भेदं दर्शयतः । केचित्तु श्रुत्यर्थमाचार्योक्तिं च पृ-
ष्ठतः कृत्वा मायामात्रं श्वबुद्ध्या कल्पयित्वा अन्यदेव दर्शनं रचयन्ति ।
तन्न । तत्रायमपि ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।

पदय लोकस्य मुख्यत्वं नाधितं तान्नभाजनम् ॥ इति ॥ १२ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

य एयोऽन्तरक्षिणि पुरुषो हृदयते एष आत्मेति होवाच एत-
दमृतमभयमेतद् प्रक्षेति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र सन्देहः किं छाया-
त्माऽक्षिष्णाने निर्दिश्यते किं या जीवोऽधिष्ठात्री देवतादित्योऽप्ये-

भ्रर इति । किं तावन्न प्रतिभाति ज्ञापात्मा तस्य इत्यत्वप्रसिद्धेः ।
 विज्ञानात्मनो धार्ये निर्वेद्यः स हि रूपब्रह्मणार्थं चक्षुषि सन्नि-
 हितो भवति । देवता या रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतेरा-
 त्मत्वामृतत्वादि च देवताजीवयोः कथञ्चिदुपपद्यते । अतो नेत्र-
 रग्रहणं स्थानविशेषनिर्देशादिति प्राप्ते भ्रमः । पर एव चक्षुष्यन्तरः
 पुरुष इहोपदिष्टः कस्मादात्मत्वामृतत्वाद्युपपत्तेर्मुष्यया वृत्त्या श-
 ब्दार्थश्च प्रथमं प्रतीयते स शब्दार्थो नेतर- पौरुषेयो हि सः संय-
 द्वासाद्युपपत्तेश्च (१) एतं संयद्वाच्य इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वा-
 मान्यमित्यन्विति । एव उ एव वामनीरेप हि सर्वाणि वामानि न-
 यति । कल्याणानीत्यर्थः । एव उ एव वामनीरेप हि सर्वेषु लोकेषु
 भातीति ॥ १३ ॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनः सर्वगतस्य स्थानव्यपदेश इत्युपासनार्थमिति श्रमः ।
 यथा दहंरं पुण्डरीकमादित्ये चक्षुषि तिष्ठन्निति च तत्रतत्र सन्नि-
 धानं दर्शयतीति । आदिग्रहणमुपासनार्थं नामरूपमप्यस्य निर्दिश्यते ।
 तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुत्वादि । चशब्दः सम्भावनायाम् ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

पूर्वत्र सुखविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽभिधानात् तदेव प्रकृतमत्र परामृ-
 श्यते संयद्वासादिगुणविधानार्थं गतिविधानार्थं च । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म
 खं ब्रह्मेति । तत्र सूत्रात्मा समस्तजगद्विधारयिता प्राण इति निर्दिश्यते ।
 तद्विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । कं ब्रह्मेत्यनेन सुखविशिष्टत्वमुच्यते ।
 कंशब्दश्चान्योन्यव्यवच्छेदे न तु ब्रह्मसम्बन्धार्थं पुनरुक्तम् । यद्वाय कं
 तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति कंशब्देन सुखवाचिनाकाशे चिरो-
 पिते भूताकाशो निवर्तते खशब्देन चाकाशवाचिना सुखे चिरोपिते
 सामान्यसुखनिवृत्तिः । तदेवं निरतिशयानन्दगुणं ब्रह्म प्राणविशिष्टं
 चोपास्यमिति समुदायार्थः । चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थोऽवधारणार्थ
 एवकारः । यथा पुष्करपलाशे आपो न क्षिप्यन्ते एवमेवंविदि

पापं कर्म न श्लिष्यत इतीयं श्रुतिरन्यत्र नावकल्पते । अत्रानसरे
ऽत एव तद्ब्रह्मेति(१) सूत्रमन्ये पठन्ति तत् पुनर्गतार्थमिति अन्यैर्ना-
भिधीयते ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानात् ॥ १६ ॥

श्रुता उपनिषद् आत्मविद्या येनासौ श्रुतोपनिषत्कः । उपनि-
षीदन्ति विशीर्यन्ते संसारप्रणययो यस्यां सा उपनिषद् विद्या मुख्य-
या वृत्त्या । तत्संयोगाद्ब्रह्मोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य ब्रह्मविदो वा ग-
तिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुत्यन्तरे अद्योत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण
अज्ञया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यभिज्यन्ते(२) एतद्दे प्रामा-
नामायतनमेतदमृतममयमेतत् परायणमेतस्मात् पुनरावर्तन्ते
इति । सैवेहोपकोशलस्य श्रुतोपनिषत्कस्याभिधीयमाना दृश्यते ते
ऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति तथा प्रसिद्धया ब्रह्मनिर्देशोऽयमिति लिखी-
यते ऽन्यथानुपपत्त्या ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

न ह्यायापुरुषः कस्मादनवस्थितेः । न हासौ चक्षुष्यवस्थितो ये-
नास्योपदेष्ट- स्यात् पुरुषान्तरस्तन्निधाने हि दृश्यते । न च तथा वा-
क्यार्थः शक्यः कल्पयितुम् । यथाश्रुतोपपत्तेरसम्भवाच्चात्मत्वामृ-
तत्वादीनाम् । अचेतन्त्वाद्ब्रह्मनात्मदेवतयोरसम्भयः । न चामृतत्व-
मभयत्वं च जीवस्योपपद्यते । सर्वदा सांसारिकतया आत्रात-
त्वात् । देवतायाश्च भयमस्ति । तथा च भीषास्माद्वातः पवते भी-
षोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्दुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति मन्त्र-
वर्णाद्ब्रह्मिः समाहितचतोभिर्दृश्यत इति ब्रह्मण्यम् ॥ १७ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु(३) तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥

य इमे च लोके परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो य-
मयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृ-

(१) श्रीमार्को रामानुजाचार्यैरिदं सूत्रं धृतम् । तत्र च अत एव च अत्र इति पाठः ।

(२) आत्मानमभिसम्भव - पा० १ । १ पु० ।

(३) अन्तर्याम्यधिदेवादिष्विति आह्वयमाधेयं पाठः ।

यिधी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येव त
 आत्मान्तर्याम्यनृत इति । तत्र । अधिदैवतमधिलोकमधिचेदमधियज्ञ-
 मधिभूतमथाध्यात्मं च कश्चिदन्तरस्थितो यमयिता चान्तर्यामीति
 व्यपदिश्यते । तत्र सन्देहः किं देवतात्मा यमयिता कश्चित् किं वा
 जीवः किं वा परमात्मेति । किं तावद्युक्तं जीवः स्यात् स हि का-
 र्यकारणसद्भावात्मात्म्यां भोगार्थमन्तरस्थितो यमयतीति श्लिष्यते ।
 न परमात्मा तस्याकार्यकारणत्वात् । देवता चाभिमानिनी नियन्त्री
 स्यादिति प्राप्त उच्यते । अन्तर्यामी पर एव कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात् ।
 सर्वभूतयमयितृत्वं नाम तस्य धर्मो नान्यस्यावकल्पते । समस्तं हि
 विकारजातमनुप्रविश्य कारणत्यान्मृदादियत्सर्वशक्तित्वाच्च(१) नि-
 यमयितृत्वमुपपन्नमात्मत्वममृतत्वं च तस्मिन्नेव मुख्यम् । अतः श्रु-
 तिलिङ्गाभ्यामीश्वरोऽन्तर्यामीति निश्चीयते । श्रुतिर्नाम यत्र श्रवणादे-
 वार्योऽवगम्यते न निमित्तान्तरात् स श्रुत्यर्थः । श्रवणं श्रुतिः । यत्र
 सामर्थ्यादर्धनिश्चयस्तलिङ्गम् । सुहृत्पार्थाभिधानं पदानां यत्र त-
 द्वाङ्ग्यं मुख्यया हृत्या गौपया लक्षणाया वा । प्रकरणं तु व्याख्यातं
 पुरस्तात् । य पृथिवी न वेदेति च देवतापरिग्रहे नोपपद्यते सा हि
 स्यात्मानं विजानीयात् । एव त आत्मेति चाव्यतिरेकपट्टा जीवपरि-
 ग्रहे नोपपद्यते । यं नियमयत्यन्तर्यामी तदीयमेव कार्यकारणमनुप्र-
 विश्य नियमयति सर्वशक्तित्वादिति नास्य कार्यकारणमपरम-
 पेक्षणीयम् ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्मोभिलाषात्(२) ॥ १९ ॥

यद्यप्यदृष्टादयो धर्मो प्रधानस्यापि सम्भाव्यन्ते तथापि न
 स्मार्तं प्रधानमिह नियन्तु परिगृह्यते । स्मृतिप्रतिपक्षं स्मार्तम् । क-
 स्मादतद्धर्मोभिलाषात् । तस्य धर्मस्तद्धर्मः न तद्धर्मोऽतद्धर्मः त-
 स्याभिलाषादिभिधानाच्चेतनधर्मोपदेशादित्यर्थः । अदृष्टो द्रष्टा अक्षुतः
 श्रोतेति । ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निरस्तमप्यदृष्टादिधर्मसम्भवादाश-
 ङ्ग पुनर्निरस्यते ॥ १९ ॥

यद्यचेतनम्(३)न्तर्यामि न सम्मयति माभूत् चेतनत्वात्

(१) सर्वज्ञत्वान् सर्वशक्तिताय - पा० १ । २ । ५० ।

(२) न च स्मार्तमतद्धर्मोभिलाषात्कार्यकारणत्वात् शोभाया दृश्यते ।

(३) यद्यचेतनत्वान् प्रधानम् - पा० १ । २ । ५० ।

जीव स्यात् स हि द्रष्टा ध्रोता चे-याशङ्क निराकरणायाह ।

शारीरश्चोभये ऽपि हि भेदेनैनमभिधीयते (१) ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्राच्चशब्देनानुकूप्यते । न जीवोऽन्तर्यामी तस्य पृथि-
ध्यादिषु नियमनसामर्थ्यं न सम्भान्यते अत्र चैकस्यैव सर्वविका-
रेषु नियन्तृत्वं ध्रूयते । अपि चोभये काष्ठा माध्यन्दिनाश्च विज्ञा-
नात्मनोभेदेनैनमन्तर्यामिणमभिधीयते । यो विज्ञाने तिष्ठन्निति
काष्ठाः । य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यन्दिना । विज्ञानशब्देन च वि-
ज्ञानप्रधानो जीव एषोच्यते । अत्र केचिदाहुः । ननु कथमेकस्मिन् देहे
द्वौ द्रष्टारौ सम्भवत इति । को विरोधो येनैवमुच्यत इति । श्रुतिर्हि
नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टेति प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं धारयतीति । अत्रोच्यते ।
यथैवेयमेव भेदं दर्शयति तथा पूर्वमुदाहृतम् । आत्मनि तिष्ठन्निति
भेदं दर्शयति किं न पश्यसि न ह्यस्याः श्रुतव्यं च न सुभगावच-
नमिवानादरणीयम् प्रामाण्यतुल्यत्वादतो भेदाभेदौ ग्रहीतव्यौ
न च तात्पर्यकृतो विरोधोऽन्तर्यामिस्वरूपविज्ञानपरत्वात् प्रकरणस्य
नियन्धन्तराशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि शक्यते वर्णयितुम् । नान्य सर्वस्य
द्रष्टास्ति सर्वथा यं पृथिवी न चेदेति देयतादिक्षेत्रज्ञानुपपत्त्य त-
द्वपलापो न युज्यते ॥ २० ॥ ✓

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

भाधर्वणो ध्रूयते । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तद्रे-
श्यमप्राप्तमगोत्रमवर्णमचक्षु ध्रोत्रं तद्रूपाणिपादं नित्यं यिभुं सर्व-
गतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इति । तत्रेदं
चिन्त्यते । किं प्रधानमदृश्यत्वादिगुणरमथ विज्ञानात्माऽथ पर-
मात्मति । किं तावत् प्राप्तं प्रधानमिति । पूर्वञ्च द्रष्टृत्वादिगुणत्वासम्भ-
वात् पथुदलम् । इह त्वदृश्यत्वादिगुणसम्भवात्प्रियक्षा युक्तेति । ननु
चात्रापि यः सर्वञ्च सर्वविदिति गुणात्तरं न सम्भवति । नायं दोषः ।
अक्षरात् परतः परो यः स सर्वेशो भविष्यतीत्यक्षरत्वाच्चं तु प्रधान-
मेवेति मन्यते पूर्वपक्षवादी । जीवो वा भूतयोनि तस्य स्वकर्मा-

(१) अत्र च शरीराथे उभये ऽपि हि भेदेनैनमभिधीयत इति सूत्रवादी इच्छते ।
प्राज्ञरमाथे तु चिन्तयेत इत्यत्र अपोष्यत इति पाठः ।

जित्वाङ्गानां निमित्तभावोऽस्मिन् योनिशब्दोऽस्मिन् पञ्चे निमि-
 त्तवचनो व्याख्येयः। अपि चाचेतनानां पृथिव्यादीनां इष्टान्तान्तरणो-
 पादानादन्तनं प्रधानं युक्ततरं गृहीतम्। ऊर्णनामिशरीरं च सू-
 त्रस्य योनिश्चेतनाधिष्ठितं न चेतनादेव सूत्रं जायत इति चेतन-
 स्य योनिन्वं नाम्नीति प्राप्ते ऽभिधीयते। अहद्वयत्वादिगुणकः परो
 भवितुमर्हति। कुतो धर्मोक्तेनद्वयमिच्छारी धर्म इहोच्यते। यः म-
 यैः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यनन्तरं च यथा सुदीप्तात् पावका-
 त्स्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सौम्य
 भावा इति प्रकृताङ्गतयोनेरक्षरादुत्पत्तिं दर्शयति। यथा सतः पुरुषात्
 केशलोमानि तथाक्षरात् सम्भवतीह विभ्रमिति। विशेषकमश्चैवम्।
 स प्रत्ययिणां सर्वविद्याप्रतिष्ठामद्यवायं ज्येष्ठाय पुत्राय प्राहेति। तदपे-
 क्षयोत्तराणि(?) वाक्यानि प्रवृत्तानि। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इति
 शोका अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत इति। परत्वं च विद्यायाः
 परब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् किं तदक्षरमित्यपेक्षायां यत् तदद्वन्द्वप्रतित्याघा-
 त्नातम्। तत्र कथमकस्मात् कृष्णापहपाश्रवत् प्रधानं प्रतीयते ॥२१॥

विशेषणभेदव्यपदेशान्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

न जीयो न प्रधानं कस्माद्विशेषणात्। दिव्यो ह्यमूनः पुरुषः
 स माहाशयन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति। सप्राणः स-
 मनाश्च जीवः प्रधानाद्भेदेन भूतयोनिर्निर्दिश्यते। परेण श्लोकपादेन अ-
 क्षरात् परतः पर इति सर्वस्मात् परोऽविकारोऽक्षरं भूतसूक्ष्मं यद-
 व्याकृताकाशमिति प्रसिद्धं वेदान्तवादिनां तादृशादक्षरात् प्रधानव-
 द्वाच्यत्वात् स्वविकारेभ्यः परात् परो भूतयोनिः सर्वज्ञः सर्वविदिति
 भेदेन व्युत्पदिष्यते। अत्र च भूतयोनी भूतसूक्ष्मे चाक्षरशब्दः प्रयुक्तः
 तत्र व्युत्पत्तिभेदादर्थभेदः। न क्षरति न च्यवते अक्षरं भूतयोनिः।
 अद्वयते व्याप्नोति स्वविकारानित्यक्षरं भूतसूक्ष्मम् ॥ २२ ॥

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

योऽयं भूतयोनिः कारणतामावस्थित इति व-
 शेषितुं रूपमुपन्यस्यते। अग्निर्मूर्द्धां चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे

याग्निवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पञ्चां पृथिवी
 श्लेष सर्वभूतान्तरात्मेति । हिरण्यगर्भस्यैतद्रूपामति केचिद्दन्ति । त-
 दयुक्तम् । प्रकरणविरोधात् । प्रकरणिनि परमकारणे यदीदं रूपं नाप-
 पद्यते तदान्यत्र सञ्चार्यताप्रस्तुते । प्रत्युत(१) हिरण्यगर्भस्यापीदं
 रूपं परमात्मद्वारेणोपचर्यते नान्यथेति स्थितम् ॥ २३ ॥ ✓

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥

को न आत्मा किं प्रश्नोति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं समस्त्य
 स्पेयिनमेव नो ब्रूहीति चोपक्रम्य द्युसूर्यशरणाकारजलपृथिवीनां सु-
 तेजस्त्वादिगुणयोगभेदेषोपासननिन्दया च द्युमूर्द्धादिभावमुपदि-
 श्यान्नापने । अस्त्येतमेवं प्रादेशमात्रमभिधिमानमात्मानं वैश्वानरमु-
 पास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्यभ्रमसि तस्य
 ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धय सुतेजाश्चक्षुर्विभ्वरूपः
 प्राणः पृथग्वर्मा सन्देहो बहुलो वसिरेव रयिः पृथिव्येष पादा-
 बुर एव वेदिलोमानि षडिहृदय गार्हपत्यो मनोऽग्वाहार्यपचन
 भास्यमाहवनीय इति । तत्र सन्दिह्यते किमुदरस्योऽग्निरुपदिह्यते किं
 वा भूताग्निस्तदभिमानिनी वा देवता शारीरो वा उत परमेश्वर इति । किं
 पुनरत्र युक्तम् । जाठरोऽग्निस्तत्र वैश्वानरशब्दप्रसिद्धेरगमप्रिवैश्वानरो
 योऽयमन्त पुरुषे येनेदमन्नं पच्यत इतिप्रयोगात् । भूताग्निर्वा सामान्ये-
 नापि लोकं वैश्वानरशब्दप्रयोगदर्शनात् । अभिमानिनी वा देवता वैश्व-
 ानरं केतुमद्वामकृण्वन्निति वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा दि क भुव-
 नानामभिधीरिति च । प्रह्वारमशब्दो च गुणवृत्त्या योजनीयौ । यदि वा
 बृहत्त्वाद्वाश्च आप्नोतेरात्मेतिव्युत्पत्त्या कयाचिदपेक्षया योजनीयम् ।
 (✓) वैश्वानरशब्दप्रसिद्धेर्बलीयस्त्वादात्मशब्दस्य मुख्यार्थप्राधान्ये
 जीवो ब्रहीतव्यो (२) वैश्वानरशब्दस्तु तत्र गौणस्तत्पकारित्वा-
 बुद्वाग्निना जीवस्योपकार प्रत्यक्षो निर्बन्धते न परमात्मन इति ।
 काश्चित् पुनरात्मशब्दानुरोधादिह शारीर एव पूर्वपक्षपतितः । अत्र वै-
 श्वानरशब्दानुपपत्ति सिद्धान्ते चाग्नेर्निराकरणमनुपपन्न स्यादेवं
 प्राप्ते ऽभिधीयते वैश्वानर परमात्मा इति साधारणशब्दविशेषात्

साधारणशब्दयोरऽत्मवैश्वानरशब्दयोर्विशेषात् । त्रयाणां साधारणो वै-
श्वानरशब्दो द्वयोरऽत्मशब्दो जीवपरयोः । तथापीह येन पर एवा-
धगम्यते स विशेषो विद्यते । मूर्खैव सुतेजा इत्यादिविशेषः परमे-
श्वरस्योपपद्यते तद्विकारत्वात् । परमकारणस्य हि धुप्रभृतयः
पृथिवीपर्यन्ता अवयवा अप्यपदेष्टुं युज्यन्ते नान्यस्य । को न आत्मा
किं ब्रह्मेति चोपक्रमः । परमात्मपरिग्रहे ऽवकल्पते । बलवशोपक्रमे
यद्विज्ञानमनुपसञ्जानविरोधित्वात् तदुत्तरकालीनं तद्विरोधित्वात्
तद्व्यलेनैवापतिष्ठते । तथा चोपसंहारः । एवं हास्य सर्वे पाप्मानः
प्रद्यून्त इति सर्वपाप्मप्रदाहश्च परमात्मपरिग्रहे ऽवकल्पते ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च पर एव । इतिशब्दो हेत्वर्थः । स्मर्यमाणरूपमनुमानम् । अ-
नुमीयते श्रुतिर्वेन तदनुमनम् । किं पुनारूपस्मरणम् ।

एषां मूर्खानां यस्य विप्रा वदन्ति

खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ इति ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेत् न तथादृष्ट्युप-
देशादसम्भवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

नायं विरोधस्तथा तेन प्रकारेण जाठरवैश्वानरगुणविशिष्टस्य
परस्योपासनोपदेशात् । यथा शायिडल्यविधायी प्राणरारीरो
भारूप इति । कस्मादेवं व्याख्यायते । अन्यथा परमेश्वरानाश्रयणे
धुलोकाश्रयस्यासम्भवः स्यात् । न हि विकारस्य विफारान्त-
रमन्यको(१) भवति सम्बन्धहेत्वभावात् । परमकारणस्य तु
उत्पादकत्वात् तदात्मनायस्थानादस्ति तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः ।
अपि चैनं पुरुषविधमधीयते वाजसनेयिनः । स एषोऽग्निर्वैश्वानरो
यत्पुरुष स याः हेतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरपं ऽन्त प्रतिष्ठितं
येदेतीश्वरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं च मूर्खैव सुतेजा इति श्रुति-

कल्पितं सर्वात्मावाहुपपद्यते केवलकौशेयाप्रपरिग्रहे पुरुषे ऽन्तःप्र-
तिष्ठितत्वं स्यान्नं पुरुषविधत्तम ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

अत एवोक्तेश्चो हेतुश्चो न देवता न भूताग्निः प्रतीयते ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

नायं वैश्वानरशब्दो जाठरान्यभिप्रायेण प्रयुक्तो यदनुरोधत्
तद्गुणकस्येश्वरस्योपासनं कल्प्येत । यौगिकोऽयं शब्दोऽत्र विश्वान्
नरान् नयतीति वैश्वानरः स्यात्तं तद्धितः राक्षसवायसादियत् । आ-
भिमुख्येनापि चित्रं जगद्भिर्मिमीते अभिगतध्यासौ विगतमानश्चेति
चाभियमानो वैश्वानरशब्दस्य यौगिके ऽर्थे सति जाठरानलविशि-
ष्टात्मोपासनमनभिध्यातम् (१) धादरायणस्यापि । छान्दोग्यश्रुतेर-
यमत्र समुदायार्थः । अधिदैवतं योऽसौ पुरुषविग्रहः परमात्मा सुप्र-
भृतिभिरवयवैः प्रविभक्तो दर्शितस्तस्मिन् स्वावयवान् मूर्खादीन् यथा-
क्रमं सम्पाद्याहं वैश्वानरः परमात्मास्मीति उपासीतेति । उक्तं चै-
तदग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायामध्यात्ममुपासनम् । अत्राधिदैवत-
मिति भिन्नप्रस्थानत्वात् । श्रुतेर्नान्यतरानुरोधेनान्यतरवाधः कल्प्यः ।
यद्यपि प्रत्यभिज्ञानं तथाप्युपासनाप्रकारभेदाद् व्यचस्येति । गार्हपत्या-
दिकल्पनमाहुतिपर्यन्तं वैश्वानरविद्याङ्गत्वेनोपदिष्टमित्यदोषः ॥ २८ ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

प्रादेशमात्रश्रुतिं व्याचष्टे । पूर्वेषामुपासकानामनुग्रहायानन्तस्या-
पीश्वरस्य प्रादेशमात्रमभिव्यज्यत इत्याश्मरथ्यो मन्यते । अथवा
सुलोकादिषु प्रदेशेषु भीयते परिच्छिद्यत इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रेण हृदयेनानुस्मरणात् प्रादेशमात्र इत्युच्यत इति
वादरिर्मन्यतेस्म ॥ ३० ॥

(१) अमिमितम् - पा० १ । १५० ।

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥ ३१ ॥

घादरायणाभिप्रायोऽस्माभिरुक्तोऽधिदैवतं व्याप्यावस्थितस्योपा-
सनमिति (जैमिनेराचार्यस्याभिप्रायोऽधुना वर्णयते । सम्पत्तिनिमित्ता
प्रादेशश्रुतिरिति) (१) जैमिनिराचार्यो ददर्श । किं स्वबुद्ध्या नेत्युच्यते
तथाहि दर्शयति । समानप्रकरणे घाजसनेयिब्राह्मणं द्युलोकप्रभृ-
तानवयवान् यथाक्रमं मूर्द्धप्रभृतिषु चिबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु स-
म्पादयति । स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नुवाच एष वै अतिष्ठा (२) वै-
श्वानर इति । (चक्षुषी उपदिशन्नुवाच एष वै सुतेजा वैश्वानर
इति नासिके उपदिशन्नुवाच एष वै पृष्णवर्मा वैश्वानर इति मुख्य-
माकाशमुपदिशन्नुवाच एष वै बहुलो वैश्वानर इति) मुख्या अप
उपदिशन्नुवाच एष वै रविवैश्वानर इति चिबुकमुपदिशन्नुवाच
एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति) (३) । चिबुकमधरं मुखफलकमुच्यते ।
घाजसनेयके द्यौरतिष्ठारवगुणा आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः छान्दोग्ये
तु द्यौः सुतेजस्त्वगुणा आदित्यश्च विश्वरूपगुण इति प्रकारो भिद्यते ।
चीयमानाग्निस्मन्धिधत्वेन तत्र वैश्वानरशब्दः प्रयुक्तो न च छान्दो-
ग्यवत् को न आत्मा किं ब्रह्मेति ब्रह्मोपक्रमोऽस्ति तस्माद्विद्याभेदः ॥३१॥
यद्येवं कथं पुरुषविधे पुरुषे ऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति वचनमत आह ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

एवं नित्यमग्निमस्मिन्नेव सम्पाद्यमानं पुरुषविधं पुरुषे ऽन्तःप्रति-
ष्ठितमिति च समाप्तमन्ति घाजसनेयिनः । चिबुकमुपदिशन्प्रित्युक्तान-
न्तरमेतत् पठ्यते । अन्तःशब्दस्यास्य यिलाद्यपेक्षया ॥ ३२ ॥

इति श्रीभास्वराचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) () एतन्नखलो नास्ति १ पु० । (२) एष वा प्रतिष्ठा - पा० १ पु० ।
(३) () एतन्नखलो नास्ति १ पु० ।

ॐ नमः परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतं मन सह प्राणैश्च सर्वैस्त-
मैवैकं जानयात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुरिति धूयते ।
अत्र सन्देहो यदेतद् द्युप्रभृतीनां सप्तम्यन्तमायतनं निर्दिष्टं किं तत् परं
ब्रह्म स्यादाहोस्त्रिदर्यान्तरमिति किं तावन् प्राप्त प्रधानमायतनं स्वधि-
कारस्य हि कारणमाश्रयः कस्मादेवं संतुश्रुतेः । पारवाद् हि सेतुरव-
गतो लोके न ब्रह्मणः पारत्रत्वमनन्तमपारमिति श्रवणात् । आत्मशब्-
द्वैवं तदुपकारित्वात् प्रधानविषयः प्रयुक्त इति व्याख्येयम् । यथा-
त्मश्रुतेः सेतुश्रुतेश्च जीवो वा ग्रहीतव्यः तस्याप्यायतनत्वमुपपद्यते
कर्मनिमित्तत्वात् द्युलोका(१)द्युपपत्तेः । सिद्धान्ते यमर्थे सूत्रकारो
निराकरोति स एव सर्वत्र पूर्वपक्षे प्रदर्शनीयो न यः कश्चित् स्वमर्ता-
पिकया । अत्रोच्यते । परं ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ तौ
द्युभुवाद्यादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि तस्यायतनम् । आयतनशब्दो नपुं-
सकलिङ्गः । तत्र द्युभ्वाद्यायतनमिति पाठो युक्तः । कस्मात् स्वशब्दादा-
त्मशब्दात् । तमेवैकमिति विकारजातं तस्मिन्नेव चेतनोपमहत्स्य तमेन
कारणात्मानं जानधोपासीनेत्यर्थः । सर्वत्र हि विदिनोपक्रमोपासितो
पसंहरत्युपासिना चोपक्रम्य विदिनोपसंहरति श्रुतिरतो यत्रान्य
तरोपादानं तदैकार्थतैव प्रत्येतव्या । ये पुनः प्रपञ्चयहिरद्भो द्युचैतन्य
मात्र ध्येयमुपदिशन्ति । तेषां सर्वं तं परदादिनिश्चितिविरोधः । से-
तुश्रुतिश्चामृतत्वावधारणमाश्रयिचक्षवा तद्धीनममृतत्वमित्यर्थः ।

(१) कर्मनिमित्तकद्युलोका - १।० १ ५० । कर्मनिमित्तमिति द्युलोका - १।० १ ५० ।

न पारवत्यविवक्षयेति न सर्वथा सेतुसाम्यम् । कश्चिदाह आत्मज्ञानं
सेतुश्रुत्या निर्दिष्टमिति । तदयुक्तम् । एष इत्यनन्तरवृत्तस्य प्रधानस्य
धाचकं सर्वनाम्नोपसर्जनस्य ज्ञानस्येति ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परप्रतीतिः रागद्वेषादिदोषमुक्तौर्विद्वद्भिरुपसृप्यं गन्तव्यमा-
यतनं निर्दिश्यते । तथाहि विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुष-
मुपैति दिव्यमिति ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानम् । तद्वाचकशब्दाभावादितरस्य
चेतनस्यास्ति यः सर्वज्ञः सर्वविदिति ॥ ३ ॥

भवतु तर्हि शारीरस्तस्य पर्यायेण सर्वज्ञत्वोपपत्तेरात्मत्वस्य च
अत आह ।

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

न मुख्यया धृत्या सर्वज्ञत्वं तस्यावकल्प्यते । न च पर्यायवाची
शब्दोऽत्र प्रयुक्तः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

तमेवैकमिति ज्ञातृज्ञेयतया भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

प्रकरणाच्च(१) ॥ ६ ॥

परप्रकरणं चेदमुपक्रमे पृष्टत्वात् । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । प्रकरणे च आतिगुणकियाशब्दाः प्रयु-
ज्यमानाः सन्निहितार्थविषया एवेत्याहोपाधिकरणे खिलम् ॥ ६ ॥

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

इतश्च न प्राणभृत् । द्वा सुपर्णेति शुभाशुभफलभोजनादतीति व्य-

(१) एष चकाररहित इत्यत्र शब्दभावः ।

पदिश्यते । अनश्नप्रिति औदासीन्येन स्थिति । अभिचाकसीति दीप्यत इत्यर्थः । अत्रापि सूत्रकारो जीवपरयोर्भेदमुपगम्य जीवनिगकरणं चकार । अपरे तु स्वानुभवमप्यपहुधाना भेद मायामात्र सङ्गिरन्ते । मृतयोनिवाक्ये निराकृतमपि प्रधानं सेतुश्रुत्या पुनराशङ्क्य निरस्त-
नित्पपौनरुत्तम ॥ ७ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदमासायते । भूमा त्वेवं विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो वि-
जिज्ञास इति यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमा अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तद्-
ल्पमिति । तत्र संशयः किं प्राणो भूमा किं वा पर इति । किं
ताद्युक्तम् । भूमेति बहुत्वं वैपुल्यमुच्यते । तत्कल्पेत्पेक्षार्यां प्राणो
वा आशाया भूयानितिप्रकरणात् प्राणो भूमेति गम्यते । किं च पुनः
प्रश्नप्रतिवचनाभावात् । यथा अस्ति भगवो नासौ भूय इति वा-
ग्वाच नासौ भूयसीति न तथात्रास्ति भगवः प्राणाद् भूय इति । अ-
तिवादिद्वं प्राणोपासकस्य व्रतमुक्त्वा सत्यादिपरम्परया भूमोऽय-
तारात् प्राणैवायं गुणो न परस्येति निश्चीयते । कथं पुनः प्राणप-
रिग्रहे यत्र नान्यत् पश्यतीत्येतद्वचनम् । नायं विरोधः । सुपुत्राय-
स्वार्यां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिक्यवहारनिवृत्तः । यो वै भूमा
तत् सुखमित्यप्यविरुद्धम् । अत्रैव देवः स्वप्नात् पश्यत्यथ यदेतस्मिन्
शरीरे सुखमनुभवतीति । ननु च तरति शोकमात्मविदित्यात्मज्ञान-
वियक्षया प्रकरणोत्थानं प्राणपरिग्रहे नायकल्पते । तथात्मतः प्राण
वात्मत आशेत्युपसंहारः । एयं मन्यते पूर्वपक्षगादी भूमपर्यन्ता
प्राणैषैव अतः परमात्मविद्या भविष्यतीत्येवं प्राप्ते अभिधीयते परमा-
त्मेव भूमा कुतः सम्प्रसादादध्युपदेशात् सम्प्रसादत्वास्मिन् जीव
इति सुपुत्रत्वानमुच्यते तेन च प्राणो लक्ष्यते । तत्र च प्राणो
जागर्तीति प्राणादुपरिष्टादुपदिश्यमानत्वाद् भूय इत्यर्थः । नन्य-
सिद्धो हेतुः । अत्रोच्यते नासिद्धः । कथम् । एष तु वा अतिवदति यः
सत्येनातिवदतीति न प्राणवाद्यतिवादीत्यवच्छेदाय तुशब्दः । यः स-
त्यरूपं ब्रह्मविषयं वदने करोति सोऽतीत्य प्राणपर्यन्तं प्रपञ्चं वद-
तीति मुख्यं तस्यातिवादित्वमिति । सत्यं ह्यानमनन्तमिति सत्यशब्दः

परमात्मामिधायी सोऽहं भगवः सत्येनातिषदानीति च प्राणातिषा-
दित्वपरित्यागेन सत्यषदनानुष्ठानं प्राणप्रकरणाविच्छेदं विज्ञापयत्यतो
विज्ञानादिसाधनपरम्परया तस्यैव सत्यस्य भूमन् उपदेश इति नि-
श्चिनुमः । अथात्मतः प्राण आत्मतः आशेति प्राणस्याप्युत्पत्तिमा-
त्मनो दर्शयति तरति शोकमात्मविदिति तस्मै मृदितकपायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार इत्युपक्रमोपसंहारयोः
रेकधिपयत्वात् स एवात्र प्रकरणी । सर्वमन्यत् प्राणपर्यन्तं प्रासङ्गि-
कमात्मज्ञानान्नान्यत्रामृतत्वं नोपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

यत्र नान्यत् पश्यति यत्र भूमिं सुखे घर्तमानोऽन्यद् दुःखं न
पश्यतीत्यर्थं । अन्यशब्दः प्रकृतात् सुखादन्यत् प्रतियोगि दुःखमाह न
पुनर्वस्त्वन्तराभावोऽत्र विवक्षित । न च नि सम्बोधो मोक्षो भूमसु-
खस्य मुक्तं प्रति श्रुत्यैव दर्शितत्वात् । अनृतार्थं च परस्मिन्नेवावकल्पते ।
तथा आह न पश्यो मृग्युं पश्यति नोतरागं नोतदुःखितां सर्वं हि
पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वंश इति । तस्मान्भूमा परमा-
त्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

अक्षरमन्वरान्तधृतेः ॥ १० ॥

कस्मिन्नु खन्नाकाय ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षर
गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्पृष्टमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितमक्रोह-
मच्छायमिति श्रूयते । तत्रापमर्थः सांख्यिकः किमक्षरराध्वेन प्रधान-
मुच्यते किं वा प्रहोति । किं तावत् प्राप्तं प्रधानं धक्तुं युक्तं तस्य स्ववि-
कारधारणोपपत्तेरौत्तर्ये(१) युज्यते । अस्थूलादि च तस्मिन्नुपपत्तेः
रूपादिहीनत्वाज्जुपगमात् । केचिदक्षरशब्दस्य घर्णे प्रसिद्धत्वाद्-
क्षरमोडुार इति पूर्वपक्षयन्ति वैयाकरणदर्शनं च स्फोटः
शब्द इत्यवतार्यं गकारादयो घर्णा एव यद्वा इति स्थापयन्ति । तदन्त-
र्दधिकरणेनासम्बद्धम् । अलोहितमक्रोहमच्छायमित्येवमादिप्रतिषेधा-
नुपपत्तेः । प्रधानस्य तु युज्यते विकारधर्मिणां कारणप्रसक्तेः । कार्यका-

(१) नीतप्रोतत्वं - पा. १ ३० ।

रणयोश्चानन्यत्वाभ्युपगमात् सांख्यानान् । किं च वृत्तिकारेण मीमांसायामथ गौरित्यत्र क शब्द इति स्फोटनिराकरणे कृतं न सूत्रकारेण । अत्रापि यदि चकव्यं वृत्तिकारैरेवोच्यतां न सूत्रकारस्योपरि तदध्यारोपः कर्तव्यो यत्र वेदवाक्यात् सन्देहो जायते तन्निराकरणे सूत्रकारप्रवृत्तिः । प्रथमतन्त्रसिद्धत्वाच्चात्र स्फोटनिराकरणं निष्फलं स्यात् । यत्र विपतिपत्तिस्तन्निराकरणार्थं युक्तं वस्तुं नान्यत्रेति । प्रधानत्वे ऽक्षरमिति प्राप्ते धूमोऽक्षरं ब्रह्म कस्माद्भ्वरान्तधृतेराकाशपर्यन्तस्य धारणात् ॥ १० ॥

ननुक्तं प्रधाने ऽप्युपपद्यत इति तत्रोत्तरं पठति ।

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा च धृति परस्यैव कुतः प्रशासनात् । एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृती तिष्ठत इति प्रशासनमाशापयितृत्वं चेतनधर्मः ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

यद्यपि प्रशासनं प्रधाने ऽपि कथञ्चित् प्रकल्प्यते तथापि ह्यत्र तस्य ब्रह्मण नास्ति कथमन्यस्य भावस्य प्रधानस्य व्यावृत्तिधृते । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं अविज्ञातं विज्ञापिति । नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं इति । तस्मात् परमेवाक्षरं स्थितमिति ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

एतद्वै सत्यकामः परं चापरं च ब्रह्म यदोद्भारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेन एकतरमन्चेतीति प्रकृत्य श्रूयते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति । तत्र सन्देहः किमपरं ब्रह्म ध्यातव्यं किं वा परमिति । उभयोः प्रकृतत्वात् । स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति लोकधृतेरपरं ब्रह्मेति पूर्वपक्षः । कथं परं पुरुषमिति विशेषण पुरुषान्तरापेक्षया वा भविष्यतीति प्राप्ते प्रतिविधीयते । स एव परमात्माभिध्येयः य ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट । स एतस्माज्जीवधनात् परात् परं पुरिषायं पुरुषमीक्षत इति परपुरुषशब्दाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् । ज्ञानस्य चेद् फलम् । यो ध्यायति परं पुरुषं स

तमेव पश्यतीति । प्ररमिति च श्रुत्या विशेषणात् प्रकृतयुद्धिरपरवि-
 यया बाध्यते । यत् तत् शान्तमजरममृतममयं परं चेत्युपसंहारा-
 त् परशब्दः परमात्मपरो निश्चयिते । परस्य च प्रकृतत्वात् । अ-
 परप्रहणं चैकैकमात्रोवासनापेक्षं द्रष्टव्यम् । जीवघनादिति कोऽर्थः ।
 तदुच्यते । घनो मूर्तिरविद्याकर्मभ्यां मूर्तिभावमापन्नो जीवः शरीरे-
 न्द्रियेष्वथ परस्मत् । अथवा कार्यब्रह्मलोकं हिरण्यगर्भनिवासो
 लोकानां परलोकः करुणपरिवृत्तानां तत्र घनभावोपपत्तेः ततः प-
 रात् परमात्मा स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकमिति । प्रह्वैव लोक इति
 व्याख्येयम् । न, हि सगुणानिगुणकृतो भेदोऽस्तीति वक्ष्यामः ॥ १३ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

अथ यद्विदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्न-
 न्तराकाशस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यमिति
 श्रूयते । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं
 वा जीवाऽथ पर पश्येति । भूताकाश इति ब्रह्म प्रसिद्धेः । ननु च या-
 यान् वा अयमाकाशत्वावनेपोऽन्तर्द्दय आकाश इत्येकस्यैवोपमानो-
 पमेयभावो नोपपद्यते नाय विरोधो बाह्याभ्यन्तरकृतं भेदमङ्गीकृत्यो-
 पपत्तेः । जीवो वा स्यादन्तर्निवासित्वाद् दहरश्रुत्युपपत्तेश्च । दहर-
 मव्ययम् । आरात्रमात्रश्च जीवः तथाहि श्रूयते । आरात्रमात्रो ह्यवरोऽपि
 दृष्ट इति प्राप्तेऽभिधीयते पर एव दहराकाश कस्मादुत्तरेभ्यो वा स्य-
 शेषगतैभ्यो हेतुभ्यो यावान् वा अयमाकाश इति प्रसिद्धेनाकाशोप-
 मीयते दहराकाश मिश्रयोश्चोपमानोपमेयभावो गौगवयवत् नैकस्यै-
 कश्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात् । उभे अस्मिन् घावापृथिवी अन्तरेव स-
 माहिते इति समस्तविकाराधारत्वं परमकारणस्योपपद्यते एव आ-
 र्माऽपहतपाप्मा विजर इत्यात्मत्वादिरपहतपाप्मत्वादिवदन्यत्र ना-
 चकल्पते । अत एव जीवोऽपि न गृह्यते । दहरत्वं पुनः पुण्डरीकद-
 हरत्वेनैवौपाधिकं तन्निरूप्यमेव चोपमोपादानम् ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ॥ १५ ॥

उत्तरे हेतवः सामान्योक्ताः प्रपञ्चयते । एवमेवेमाः सर्वाः
 प्रजा अहरद्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति प्रजानां गतिः

यश्च ब्रह्मलोकशब्दस्ताभ्यां दहराकाशं ब्रह्म प्रतिपद्यामहे । तथाहि
 षष्ट सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति । तेषामेवैष ब्रह्मलोक इति
 वाक्यशेषो लिङ्गम् । अथला लिङ्गं सामर्थ्यं ब्रह्मैव लोक इति विशेषण-
 समासपरिग्रहं । न हि प्रजानामहरहर्ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य लोकगमनं
 सम्भवति ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः पर एवायम् । अथ य आत्मा स सेतुर्बिधृतिरेषां
 लोकानामसम्भेदायेति । विधृतिर्बिधारयितेत्यर्थः कर्तरि व्युत्पत्तेः । अ-
 भ्यात्माधिदैवमेदमिश्रानां लोकानां विधारयिता । असम्भेदायासङ्क-
 राय विदारणाय वा । तेन हि विधृता लोका न स्फुटन्ते । अस्य च म-
 हिम्नोऽपि धृतेरस्मिन्धीश्वरे अन्यत्रोपलब्धेरेतस्य बाक्षरस्य प्रशास्ते
 गार्गीति ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

परस्मिन्नप्याकाशशब्दप्रसिद्धेः । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्व-
 दितेति ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

इतरस्य जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शात् । अथ य एष सम्प्रसा-
 दोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपे-
 णाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचेति । स एवोपक्रमे दह-
 राकाश इति चेन्न असम्भवात्पहतपाप्मादीनां गुणानां त-
 स्मिन्नसम्भवात् ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदात्रिभूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तरात् प्राजापत्याद्वाक्याद् य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य य
 पयोऽक्षिणि पुरुषो हृदयत एष आत्मेति जीवः प्रतीयते । स एवो-
 पक्रमे अपि दहराकाशं स्वात् तथोत्तरप्राप्यनुकार्यणं भवत्येष पत त्वेव
 ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष त
 आत्मेति तद् यत्रैतत्पुत्राः समस्तः सम्पद्यः स्वप्ने न विजानातीति सु-

पुत्राद्यस्यायामपि स एव व्याख्येयत्वेनानुकल्प्यते । पुनश्चोपसंहार-
स्वेयमेवैव सम्प्रमादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्ये-
त्यतो जीव एवेति चेत् । परिचोदनानिष्टस्यैवस्तुशब्दः । जीवोऽत्रावि-
र्भूतस्वरूपो विद्यक्षितः । भाविर्भूतं स्वरूपं यस्य सोऽयमाविर्भूत-
स्वरूपः । परमात्मस्वरूपेणार्थं जीवं विद्यक्ष्यते न जैवेन रूपेणा-
नाविर्भूतं हि तस्य जीवाद्यस्यायां पररूपमविद्याकामकर्मतिरस्कृत-
त्वात् । नत् पुनर्विद्ययामिसम्पत्तव्यं तनाकारेण जीवो निर्दिश्यते । नत-
श्चापहतपाप्मादयो धर्मा उपपद्यन्ते जैवे रूपे ते विद्यन्त्यन्ते ॥१९॥

यद्येवं जीवरूपोपस्थासः किमर्थः य एषोऽक्षिणीत्याद्युद्धाह ।

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

शब्दः सम्भाषणायाम् । अनादिकालप्रवृत्तप्रत्यक्षादिप्रमाण-
सिद्धकर्तृभोक्तादिरूपं परामृश्यते ऽनूच्यते प्रजापतिना परमरूप
मद्यते करनलस्यविद्यवत्त्वं प्रदर्शयितुमित्यधिरोधः । प्रस्थानादिग-
तय काश्चित् पर प्रतिपाद्य तद्दृशीति प्राहयन्ति यथा तत्त्वमसीति ।
काश्चित् पुनर्जीवमेवाधिकृतां तांतामवस्थो प्रत्याख्याय ततः परमा-
त्मरूपं दर्शयन्ति । यथा कतम गारमा योऽयं विज्ञानमय इत्युपक्रम्य
अनस्यिकोऽशरीरः स था एव महानज आत्मेत्युपसंहारात् । परमा-
त्मना सम्पन्नस्यैकात्मनः कर्तृभोक्तृस्वरूपविनिवृत्तिः सा च श्रुत्या
दर्शिता । अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत अस्माच्छरीरात्
समुत्थायेति च । प्रारब्धकर्मफलभोगस्यायश्यम्भाधित्वाद्द्वियमा-
णपरोरस्यावश्यम्भावी सुखदुःखानुभवस्तस्माज्जीवव्यवदेवमुक्तमिति
ये प्रतिजानते ते (१) श्रुतिमतिवर्तन्ते इष्टानुभवं वाचन्ते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥

दहरश्रुतेर्न परमेश्वर इति चेत् तत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं पुरस्ता-
दर्भकौकस्तादिति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

न तत्र सूर्यो गानि न अन्तरारकं नेमा विद्युतो भास्ति कु-

(१) जीववैवृत्तव्ये प्रविज्ञानते ते - पा. १ इ. ।

तोऽप्यग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भातीति ध्रुपते । तत्र सन्देहः यं भान्तमनुभाति इदं सर्वं यस्य च
भासदं सर्वं जगद्विशेषेण भानि स तेजोधातुः कश्चिदथवा पर-
मेश्वर इति । किं तावद् युक्तं तेजोधातुः कस्मात् पूर्वत्र दहरश्रवणे
ऽपि वाक्यशेषैः परमात्मा निर्णतोऽत्र तु विशेषहेत्वभावात्त परो
गृह्यते सूर्यादीनां च तेजःस्वभावानां मानप्रतिपेधात् तत्समानजा-
तीयमेव तेजः प्रतीयते । किं च समानजातीयेऽनुशब्दो दृष्टो यथा ग-
च्छन्तमनुगच्छन्तीति प्राप्ते ऽभिधीयते प्राप्नो भवितुमर्हति कुतोऽनु-
कृतेः । अनुकरणमनुकृतिस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति भान्तं
विह्नतिक्रमेण प्रकाशमानमनुभाति सर्वं स्वयमपि प्रकाशते यथाग्नि
भान्तमयःपिण्डोऽनुभात्यनुकरोति सर्वं च तेजोधातवस्तस्मिन् प्रति-
पिडा ये प्रसिद्धास्तस्य भौतिकतेजोव्यतिरिक्तं ब्रह्म निर्दिष्टमनुग-
म्यते । समत्वे चानुभानं नोपपद्यते । न हि प्रदीपः प्रदीपमनु-
भाति । न चानुकरणं समानजातीयविषयमेव भौम रजो वायु घ-
हन्तमनुवहतीति । तस्य चेति श्लोकस्य चतुर्थः पादो निर्दिश्यते ।
तस्य भासेति तृतीयपादहेत्वपदेशात् प्राज्ञो गम्यते ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

प्राज्ञस्यैवात्मनः सूर्यादिप्रकाशननिमित्तत्वं तेषां च तथाप्रवृत्तिः
स्मर्यते । यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते ऽखिलमिति ॥२३॥ ✓

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

अहुष्टमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । तथाहुष्टमात्रः पु-
रुषो ज्योतिरियाधूमक ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ भव एतद्वै-
तदिति च ध्रुयते । तत्र सन्देहः किं विज्ञानात्मा उत परमा-
त्मेति । किं तावत् प्राज्ञं विज्ञानात्मेति परमात्मधृतेर्न त्वनन्तस्था-
धारस्य परिमाणश्रुतिरुपपद्यते जीवत्वापीशानर्थं स्वगोचराभिप्रा-
यमयकल्पते । साविष्णुपाष्याने वा

मथ सत्यवतः कायात् पाशवर्षं वर्षं गतम् ।

अहुष्टमात्रं पुरुषं निह्वकर्षे यमो बलात् ॥

इति स्मृतेर्जीवो निह्वीयते । तत्र धूमः । प्रमितः परमात्मा कुतः

शम्नादेवेशानो भूतमध्यम्येति । सर्वेशित्वमप्रतिदत्तं श्रूयमाणसीभ्यरं
गमयति । न हि लक्षणया धृतिर्भुक्तुं शक्यते । धृतिलक्षणाविषये
हि धृतिर्बलीयसी ॥ २४ ॥

ननु चाद्भुष्टधृतिरपि भक्तुं न शक्यते तत्र भूमः ।

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

मद्भुष्टमात्रपरिमाणेन हृद्यफमलमुकुलेनोपलभ्यत्वात् तत्परिमा-
णापेक्षया व्यपदेशो न विद्यम्यते । ननु को विशेषोऽद्भुष्टधृतिर्गौणी ई-
ज्ञानधृतिर्मुषयेति । तदुच्यते । एतद्वै तदिति सर्वनामधृतेः प्रकृतपरा-
मर्शात् । एतद्वै तत् यत् पृष्टम् । प्रहस्यर्थः । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मा-
दन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूतभाव्याश्च यस्तत् पदपसि तद्वदेति ।
ननु हृदयानामनवस्थितत्वात् तदपेक्षयाद्भुष्टधृतिर्न शक्या नेतुम् ।
अत्रोच्यते । मनुष्याधिकारत्वात् मनुष्यहृदयापेक्षयोपपत्तेः तेषां हि
श्रौतस्मार्तैषु कर्मस्वधिकार इति पष्ठे अधिकारलक्षणे स्थापितम् ।
अथ सत्यपत कायादिति यदुक्तं जीवामिप्रायं तत् परलोकव्यव-
हारस्य पूजाप्रतिपादनायेत्यविरुद्धम् ॥ २५ ॥

तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ॥ २६ ॥

मनुष्यहृदयापेक्षयाद्भुष्टधृतिरित्युक्तं तेषां शास्त्रे अधिकारादिति
तत्रप्रसङ्गेन देवानामपि परविद्यायामधिकारप्रतिपादनार्थमिदमधि-
करणमारभते स्म । तदुपर्यपि मनुष्याणामुपरिष्ठाद् ये चतन्ते देवादय-
स्तातप्यधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्यो मन्यते स्म । कु-
तस्तेषामप्यर्थित्वसम्भवादपसर्गविषयमर्थित्व सम्भवति प्रपञ्चविष-
यस्यैश्वर्यस्यानित्यत्वदोषपर्यालोचनात् । सामर्थ्यमपि सम्भवति म-
न्त्रार्थवादेतिहासपुराणेषु चित्रहृदयत्वाद्भुष्टपुण्यमात् । परिज्ञान च तेषां
साधनिकमस्ति । तथा चाग्ने नय सुपयेति मन्त्रोऽग्ने सर्वज्ञत्व दर्श-
यति । विश्वानि देववयुनानि विद्वानिति वयुनानि ज्ञानानीति । लिङ्गं
च भवति । एकशत ह वै वर्षाणि मघवान् (१) प्रजापती ब्रह्मचर्यमुनास
भृशुहं वै वारुणिवरुण पितरमुपसस्तारेति । यः कर्माधिकारकारण
न देवा देवतान्तरभावादिस्त्वादि तदिह नास्ति । परविद्याया मनोवृत्ति-

मात्रविषयत्वात् । किं पुन कारणमहता यत्नेन देवानामधिकार प्रति-
पाद्यते । अस्ति प्रयोजन प्रह्लापासनसिद्धयर्थं तावद्विग्रहप्रस्थादिप्रतिपा-
दनं कर्तव्यं शरीरेन्द्रियमनोभिर्धिनापासनानुपपत्तेस्तदुपासकानां च
सायुज्यं सख्यं च फलं श्रूयते । ततश्चन्द्रादिभावप्राप्तानामपि म-
नुष्याणां कथं नाम प्रह्लादिद्याभ्यासात् तत एव मुक्तिरतायासेन स्या-
दित्येवमिदं निरूप्यते । तद् यो देवानां प्रत्युच्यतेति दर्शनात् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

विग्रहवत्त्वमस्मदादिवदेवानामेव सत्यभ्युपगन्तव्यं धनगणम-
नननिदिध्यासनेषु शरीरेन्द्रियमनोयुक्तस्य प्रवृत्तिसम्भवात् । ततश्च
कर्मणि यागे विरोध इति चेन्नायं विरोधः । अनेकप्रतिपत्तरनेकाविग्रह-
प्रतिपत्तेरित्यर्थः । कथं गम्यते दर्शनात् । अति देवा इत्युपक्रम्य प्र-
यश्च श्री च शता प्रयश्च श्री च सहस्रेत्युक्त्वा महिमानं परैषामेते प्र-
यश्चिरात्स्वेव दया इत्येकैकस्यानेकरूपता दर्शयति योगशास्त्रेषु चाने-
कशरीरयोग योगिना चर्णयन्ति ।

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुप तपश्चरत् ।

सद्विषेष्व पुनस्तानि सूर्यस्तजागणानिच(१) ॥ इति ।

ततश्च बहुषु यागेषु सन्निधानमदृश्यत्वं चान्तर्धानशक्तियोगा-
दुपपद्यत । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । अनेका नाना-
रूपप्रतिपत्ति तस्या दर्शनाद् यथैको विप्रो यगपदनेकत्र भोजयितु
न शक्यते स एव स्वस्थानस्थितोयुगपदनकैर्नमस्क्रियते । तथात्र
स्वस्थानस्थिता देवतामुद्दिश्य स्वैश्च द्रव्यमुत्सृजन्तीत्युपपद्यत ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नात प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

विग्रहवत्त्वेऽस्मदादिवदुत्पत्तिमत्त्वादानि यत्त्वं प्रसज्यते । ततश्च
पैश्विको वस्त्रादिशब्द देवतादिवाचिनि विरोधः स्याद्वेदस्यादिम-
त्त्वप्रसङ्गादिति चेन्नस्ति विरोधः । अस्मादत शब्दादेव जगत प्रभ-
वात्तपत्तेः प्रत्ययकालेऽपि हि ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण वदराशिरवस्थितः ।
सृष्टिवेलाया परमेश्वरानुग्रहादाद्यस्य शरीरिणो हिरण्यगर्भस्य य-
दु-
र्घस्मिन् जन्मानं हेतौकत्वभावनया प्रजापतिर्भेषिष्यामीति कर्मं कृत-
वान् स हिरण्यगर्भ उच्यते । तस्य मनसि देवोऽयम्यान्तरमनापद्य सु

बुद्धप्रतिबुद्धस्यैव प्राप्नुर्भवति तेन प्रदीपध्यानीयेन सुरतरतिर्येगा-
विप्रथिमक्तं जगद्भिधेयभूतं निर्मिमीने । अयमत्र प्रमवोऽभिप्रेतः ।
जन्माद्यस्य यत इत्युपादान(१)कारणविषयश्रयांक्तम् । कथमिदं ग-
भ्यते प्रत्यक्षानुमानाऽयां ध्रुतिस्मृतिऽयामित्यर्थः । प्रत्यक्षे ध्रुतिरनपे-
क्षत्वादानुमानं स्मृतिरनुमीपमानध्रुतिस्तापेक्षत्वात् । एत इति वै प्रजा-
पतिर्वेदानुसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्दय इति विद्वंस्तरुषविं-
शमिति प्रहानाशय इति स्तोत्रं चिम्बान्नाति शक्यमभिर्साभगे-
त्यन्याः प्रजा इति । स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्गः प्रवृत्तयः ॥

इति पौराणिका । तथा

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

धेवशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥

सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संख्याया निर्ममे ॥ इति ।

कः पुनरत्र शब्दोऽभिप्रेतो घर्णात्मको लोकप्रसिद्धेरुपवर्षा-
चार्यांगमाह(२) न वैवाकरणकल्पितः स्फोट तस्य चानुपपत्तिरुक्ता
प्रथममन्त्र इत्यत्र नोच्यते अबहुधुनप्रतिपत्त्यर्थं दिङ्मात्र प्रद-
श्यते । स्फोटः शब्द इति ज्ञाते स एव चार्थप्रत्यायको वाचकरूपेण
स एवावस्थितो व्यवहारहेतुवर्णाभ्यान्तरूपा मानसाः परिकल्पिताः ।
किं च वर्णोऽयोऽर्थप्रतीतिर्गोपपद्यते । कथम् । एकैकारणोपलब्धौ प्रती-
त्यभावात् । न च युगपदचनिष्ठन्ते क्षणध्वंसित्वात् । न च तदुपल-
ब्धिरर्थप्रतीतिहेतुस्तस्याश्च क्षणिकत्वात् क्रमभावित्वाच्च । अत एव
घर्णास्मृतिरपि नार्थप्रतीतिहेतुः । पूर्वपूर्वजनितसंस्कारसाहजान्दन्त्या-
हर्णादर्थप्रतीतिरिति चेत् । न । संस्कारकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
केन पुन प्रमाणेन स्फोटो गृह्यते प्रत्यक्षेणेत्याह । तथाहि गौरित्युक्ते
अकर्मैवाकारा बुद्धिरुत्पद्यते । तथा च्चाह ।

नाद्वैराहितवीजाया(३)मन्त्येन ध्वनिना सह ।

(१) जन्माद्यस्ययीऽनुपादान - पा० १ ५३ ।

(२) लयवर्षी वैमिनिपुत्राणिकार ।

(३) बीजाया - पा० १ ५० । नाद्वैराहितवीजाया । पा० १ ५० ।

आवृत्तपरिपाकार्या बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ इति ।

अत्र क्रमः । गौरित्यत्र गकारौकारविसर्जनीया इति भगवानुप-
घर्षोच्चार्य इत्यागमपरम्परायात्न्यायोपपन्नं च वर्णानां शब्दत्वम् ।
कथमश्वदेवदत्तादिशब्देषु ओंभ्रण वर्णा एव गृह्यन्ते न वर्णव्य-
तिरिक्तमवैयाकरणः कश्चित् प्रतिपद्यते । (अप्येतारभ्योपाध्या-
यसकाशादुपश्रुत्य स्वरमात्राक्षरक्रमयुक्तान् वर्णान् मनसाव-
धार्य वर्णयन्ता दृश्यन्ते । एकैकस्य वर्णस्य वा अन्यथाकरणे
भर्त्सयित्वा यथारूपप्रतिपादनं कुर्वन्तो दृश्यन्ते ।) सम्बन्धग्रहण-
काले च यावन्तो यादृशैरेत्र प्रयुज्यन्ते वर्णास्तेषामेव सम्बन्धाभाना-
पाश्वर्याः प्रतिपद्यन्ते न वर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटस्यानुपलक्षितस्य । स-
म्बन्धात् कालान्तरे च तेष्य एव च यथावधारितसम्बन्धेभ्योऽर्थे
प्रतिपद्यन्ते यावद्द्विषाणां वर्णानां वाचकशक्तिं व्यामज्यवृत्तिमानीता-
मालम्ब्यैवैकाकारा बुद्धिरुपपद्यते । अतश्चैकबुद्धेरन्यथासिद्धत्वाद्
किंनिमित्ता स्फोटकल्पना । अथ वर्णोभ्योऽर्थप्रत्ययानुपपत्तेरिति चे-
द्द्वर्णानां स्फोटोऽभिव्यक्तावनुपपत्तिः समाना । न च गकारोच्चारण-
धेलायां पदस्फोटः प्रतीयते । अथ चेत् कश्चिद् भ्रयात् प्रथमवर्णवैला-
यामप्यभिव्यज्यत् इत्यनुभवश्चून्य भ्रूवतः किमुत्तरं स्यात् तत्र पूर्ववर्ण-
जनितसंस्कारसहितेन वर्णेन स्फोटोऽभिव्यज्यत् इत्युपगन्तव्यम् ।
तत्र संस्कारवर्णकल्पना स्फोटकल्पना तस्य वा गृहीतसम्बन्धस्य
वाचकशक्तिकल्पनेति कल्पनात्रयमस्मत्पक्षे संस्कारकल्पनामात्र-
मिति । विशेषोऽपि सङ्कलनाप्रत्ययसमारूढास्त्रयो वर्णा वाचकान्तेषां
सम्बन्धग्रहणात् क्रमाच्चरणानन्तरस्मृत्या प्रत्याययन्तीति सर्वेषां
नः प्रत्यक्षम् । तस्माद्द्वर्णा एव शब्दा इति स्थितम् ॥ २८ ॥ ✓

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

यत्तुक्तं विग्रहवत्त्वे सत्यनित्यत्वं वेदस्य प्राप्नोत्यनित्यार्थाभिधा-
नादिति । तत्र श्मोऽन एव शब्दप्रभवत्वात् शब्दपूर्वकत्वात् सूत्रेः ।
शब्दार्थसम्बन्धानां त्रयाणां नित्यत्वं सम्बन्धकर्तुञ्चास्मरणादिति
च गवादिशब्दानां तावद्बहुव्यवहारे ऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेर-
भिधायकत्वात् व्यक्तीनामनित्यानां वाच्यत्वमिन्द्रादिशब्दाना-
मप्याकृतियोगो मन्त्रार्थवादेभ्योऽवगम्यते । विश्वकर्मप्रणीते च शा-
स्त्रे देशानामाकृतिविधेया उक्ताभिप्रकर्मप्रसिद्धार्थं यमं दण्डहस्त-

मात्रिणिति यरण पाशहस्तमित्यङ्घ्रासे चावृत्तियोग सुप्रसिद्धो
 इत्यते । अथ नानास्थानसम्बन्धात् तस्य च नित्यत्वाद् योयत्तस्या-
 नमधितिप्रति सस इन्द्र इत्युच्यते । पृथिवीपतिवदितरैद्वयंयथ-
 द्रशम् यावथादिषत् । तस्मात्प्रित्येनार्थन नित्यस्य शब्दस्य नित्य
 सम्बन्ध उपपद्यते ॥ २९ ॥

समाननामरूपत्वात् (१) चावृत्ताप्यविरोधो दर्श-
 नात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

ननु ईश्वर्यवहारस्यानादित्वे सति वाच्यवाचकसम्बन्धस्या-
 वृत्तिमत्त्वोपपत्तेरुपपद्यते चेदमामाष्य यदा खलु भवत सकल ज-
 गत् प्रलीयते जायते चाभिनय तदा समस्तस्य विच्छेदात् कथं वेदस्य
 नित्यः कथं च तत्प्रभवत्य जगत प्रतिशायत इत्याशङ्काह । आवृत्ता-
 प्यविरोध इति । चशब्दस्तुशब्दार्थे ऽपिशब्द सम्भावनायाम् । सु-
 ष्टिप्रलयात्मिकायामावृत्ताद्युपगम्यमानाया न त्वबुक्ता विरोध । सु-
 षुप्तप्रतिबुद्ध्यायेन कल्पान्तरवृत्तपदार्थस्मरणोपपत्त कल्पदाबोद्ध-
 रानुप्रहात् प्रजापत । न हि प्रलयाऽस्माभिरत्यन्तविनाशोऽभिप्रेयत ।
 सुषुप्त्यवस्थायामिव सूक्ष्मतापत्तिमात्रम् विद्यमानस्य चाभिव्यक्ती
 करणमात्रं सुष्टि ईकथ समाननामरूपत्वात् कल्पान्तरातीतैरिन्द्रा
 दिभि कल्पदावो मुख्यमानाना नामवाचक शब्दो रूपमाहति । कथं
 तुल्यनामरूपस्य गम्यते दर्शनात् स्मृतेश्च) या प्रह्लाण विदधाति पूर्वं
 या वै वदाश्च प्रहिणाति तस्मै त ह देवमात्मबुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्न शर-
 णमह प्रपद्य इति श्रुते । तथा सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वम-
 कल्पयत् । यथा पूर्वस्मिन् कल्प धाता प्रजापति सुष्टवास्तथास्मिन्नापि
 कल्प सूर्याचन्द्रमसावकरादित्यर्थ । तथा यो ह वा अविदितापैय
 च्छदादैवतप्राहाणन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थानु
 च्छेति गत्वं या प्रपद्यत इत्युपक्रम्य तस्मादेतानि मन्त्रेमन्त्रे वि-
 द्यादिति छादाग्यश्रुति । शौनकादिभिश्च मधुच्छन्दप्रभृतयो-
 ऽग्निमील इत्यादीनामृषय स्मरन्त । स्मृतिरपि ।

श्रुषीणा नामधेयानि याश्च वदपु इष्टय । /
 शर्वर्यंते प्रसूनाना तान्यवैश्या ददात्यज ॥

यद्यत्तुष्टुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 इदयन्ते तानि तान्येव तथाभावा युगाविषु ॥
 यथाभिमानिनोऽतीताः तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।
 देवा देवैरतीर्तिर्हि रूपैर्नामभिरेव च ॥ इति ।

अत्र मीमांसकाश्चेदयन्ति । कथं युगादौ कस्यचित् पुरुषस्य
 सम्प्रदायमन्तरेण वेदग्रहणमेकस्य च प्रतिमाने वेदस्य कृतकत्वं
 प्रसज्यते । अत्र वदाम् । वेदस्य तावत् प्रामाण्यं प्रथमपादोक्तेन न्या-
 येन षाड्पञ्चाक्षरसम्बन्धनित्यत्वाद्स्मर्यमाणकर्तृकरत्वात् प्रया-
 जादिबदनपेक्षत्वाद्बनधिगतार्थगन्तृत्वादावरोः समानम् । स्वसिद्धार्थ-
 स्वरूपे प्रामाण्यं च पुरस्तात् प्रतिपादितम् । तेन यथा स्वर्गास्तिरत्वं
 भवान् प्रतिपद्यते तथाहमपि सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं परमात्मानं
 सर्वज्ञं सर्वशक्तिं प्रतिपद्ये स च सर्वज्ञः प्राणिनामुपभोगकालं ज्ञात्वा
 प्रथमं भूतसूक्ष्ममव्याकृताकाशं सृजति तदनन्तरं हिरण्यगर्भं त-
 स्मिन्ननुप्रविश्य तदात्मना स्थित्वाकाशादिप्रमेणायडं सृष्ट्वा ततः
 स्यावरपर्यन्तं सृजति प्राणिनां कर्मातुरूपेण । न च तस्यात्मनः प्र-
 योजनं किञ्चिदस्यासकामत्वाद्बहतापाप्मा विज्ञरो विमृत्युः सत्य-
 कामः सत्यसङ्कल्पादिरतिशयानन्दसद्भावः श्रूयन्ते । एतस्यैवान-
 न्वस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति संसारिणः सर्वे तदीय-
 मानन्दैकदेशमुपजीवन्तीति घृष्टस्तस्य प्रयोजनाभावं दर्शयति ।
 स्रभायतस्तु प्रवर्तते तत्र यथेदं जगदाविर्भवति पुनश्च तस्मि-
 न्नैव प्रलयकाले ऽवतिष्ठते । तथा वेदोऽपि तस्मिन् ब्रह्मणि प्रतिष्ठितः
 सर्गादौ तदनुग्रहात् प्रजापतेर्मनसि प्रादुर्बभूवेति न कश्चिद्दोषः । प-
 रमात्मनश्च नित्यत्वात् तदात्मत्वाच्च वेदस्य सुतरां नित्यत्वमुपपद्यते ।
 संसारस्य चानादित्वात् । यथा तब सुतायस्वार्थां वेदाः प्रलीना
 इव प्रतिबोधे चाविर्भवन्ति तथा सृष्टिप्रलययोरिति स्थितम् ॥ ३९ ॥ ✓

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३९ ॥

असायादित्यो देवमध्वित्यादिपूपास्यान्तरामायादादित्यवसा-
 दीनामनधिकारः सिद्धस्ततश्च विद्यारयसामान्याङ्गविद्याया-
 मतधिकारं जैमिनिर्मन्यते स्म ॥ ३९ ॥

नन्वसमर्षो हेतुर्विद्यारयसामान्यादिति न हि कश्चिदनधिकारा-

दन्यत्रानधिकारोऽनुमातु शक्यते कर्मकाण्डे तथादर्शनादित्यायब्रुवाह ।

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

ज्योतिर्मण्डल सवित्रादय एव प्रयुज्यन्ते न विप्रहयतीषु देवतासु अविप्रहयता चेन्द्रादीना कथमधिकार इति मुख्यहेतुप-
न्यासः ॥ ३२ ॥

माव तु (१) वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

पुराण पक्षे वावृत्तौ । अधिकारभाव भगवान् वादरायणो मेने ।
पस्मादस्ति श्रौत्र दर्शनम् । तयो यो देवाना प्रत्यबुध्यत स एव तद-
भावत् तथर्षीणा तथा अनुष्ठानाणामिन्द्रो ह वै देवानामभिप्रववा-
जेति च । यदुक्त विप्रहयत्र भास्तीति । तदयुक्तम् । उपनिषत्सु देवतो-
पासनस्य सायुज्यादिमात्रेणाभिधानात् । देवा भूत्वा देवानप्येतीति ।
तथा कति द्वा याज्ञवल्क्येत्युपक्रम्य अथश्च श्री च सहस्रेत्यनेकरूपो-
पादानमैश्वर्ययोगानुपन्यस्य महिमान एवैवामेते अयान्नपत्वेव
देवा इति तात्पर्यतो दत्तानिरूपण ब्रह्मणा चाक्तमद्यै वसव एका-
दश रुद्रा द्वादशादित्या पञ्चापतिश्च यपट्टारश्चेतीन्द्रो यपट्टारश-
ब्दन तत्रोक्त । अपि च मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेऽप्योऽप्युपैश्वर्यापता
समधिगम्यन्ते । न च मन्त्रार्थवाद्प्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्व वदितु
तस्य करणदोषबाधकप्रत्यक्षाभावात् त्रिधा हि मन्त्रार्थवादा प्र-
माणान्तरविरुद्धार्थवाचिनो विरुद्धार्थविषया प्रमितार्थाश्चेति ।
यथा घूम पराग्नेर्दिवा दर्शनाच्चिरिति । अग्निर्हिंसस्य भयज पूत एव
स तेजसो अत्राद् इन्द्रियथाची पशुमात् भवतीति । तत्र विरुद्धार्थेषु
गुणत्रयोऽर्थात्प्रतिषेधे । तत्रापि पौर्वापर्यान्वयादेव गुणनिष्ठता प्रती-
यत । प्राप्तार्थाविरुद्धार्थेषु तु ध्रुवमाणमवात्मनर्न युक्त न हि
निरात्मन निश्चानमनीति स्थित निरात्मनवादे । ननु परार्थत्वा
दर्शनादाना ध्रुवमाणार्थं न्यासीति । तद्वदमसमीक्षित वचनम् । न हि
पराथत्वं मिथ्यात्वहेतु । उभय हि मिथ्यात्वाकारण करणदोषा बाध-
कप्रत्ययो घेत्युक्तम् । न हि प्रयाजादाना स्वरूपामाव परार्थत्वाद-
भ्युपगम्यते । न च गर्भदानादीना विद्यमानस्य हि स्वार्थता परा-

यंता वा नासतः शशविषाणस्योभयं हृदयते अर्थवादगतेऽयः पदेऽयः पदार्थप्रतीतिः ततो वाक्यार्थावगतिः तस्यास्तु क्रत्वर्थपुरुषार्थोपयोगि-
 स्वाभावाश्रित्वा स्तुतिर्वा प्रयोजनं कल्प्यते । न हि प्रयोजनवशात् स-
 वसत्त्वे किं तर्हि प्रत्ययवयात् सृणलोष्टाद्विचदतो विग्रहवत्त्वादि
 प्रतीयमानं प्रमाणान्तराविरुद्धं च प्रतीतिशरणांशुं कर्मभ्युपगन्तु-
 मिति च विधिभिरेव रूपयत्त्वमपेक्षितमेवं हि ध्रुयते । यस्यै देवता-
 यै हविर्गृहीतं स्वासां मनसा ध्यायेत् वपट्कारिण्यसिति नीरूपस्य
 ध्यानानुपपत्तेर्मन्त्रार्थवादसमर्पितं रूपमाश्रयणीयं न स्वबुद्धिकालिप-
 तमित्यलमतिप्रसङ्गेन । यत् पुनर्देवताधिकरणे विग्रहवत्त्वादिनिरा-
 करणं तद्देवतातः कलमिति सांख्यादयो मन्यन्ते तदभिनिवेशनि-
 राकरणमात्रपरमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३३ ॥

शूद्रस्य (१) तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

मनोवृत्तिमात्रसाध्यत्वाद्विद्यायाः शूद्रस्याप्यधिकारमाण्ड्या नि-
 राक्रियते लिङ्गदर्शनाच्च । संघर्षविद्यायां जानधुतिं पौत्रायणं
 शूद्रशब्देन परामृशति । अहं हा रं त्वा शूद्र तवैव सह गोभिर-
 स्त्विति । सिद्धान्तस्तु न तस्य वैश्वत्वात् कर्मणीव प्रज्ञाविद्यायामनधि-
 कारोपनयनाध्ययनार्थाधिगमाभावात्लिङ्गयुक्तं न तत्समर्थम् । पौ-
 त्रिकस्तत्र शूद्रशब्दः प्रयुक्तः । कथम् । हंसवचनादस्य जानधुतेः शुगु-
 त्पश्चा शोको जातः । कं चर पनमेतत् सन्तं सयुग्यामिद्य रैकमा-
 रथेत्यनादरश्रवणात् । तदाभवत्सपौपासूपपरिघण्डितहृदययोरैक्यमु-
 ष्टिद्रुद्रावाजगामैतस्माद्धेतोः शूद्र इत्युक्तिः । किं पुनः कारणं शूद्रशब्देन
 जानधुनिमभाषितं सूच्यते हि रैक्येण राज्ञः शुगुपत्रा आश्रयः परो-
 क्षज्ञानोत्थापनायाह रूपणो धनार्था सर्वज्ञोऽस्मीति प्रकटयितुम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैतरथेन लिङ्गात् (२) ॥ ३५ ॥

इतच्च जानधुतेः क्षत्रियत्वं कथं संघर्षविद्यायामुत्तरत्र वाक्यशेषे
 चैतरथेनाभिप्रतारिणा सह समुच्चारणाद्विद्वाद्धगम्यते समासजा-

(१) यदस्तीति वाच्यं पाठः ।
 (२) श्रीभाष्ये तु चरियत्त्वगतेः शेषे च पाठम् । उत्तरत्र चैतरथेन विप्रतारिणात् सं-
 वदमिति दृश्यते ।

तीयानामेकैकस्या विद्याया सङ्कीर्तन युक्तम् । किं पुनस्तल्लिङ्गम् । अथ ह शौनक च कापेयमभिप्रतारिण च काक्षसेनि परिधीक्ष्यमाणो ब्रह्मचारी विप्रिभक्ष इति । अथ पुनरभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्व कापेयेन शौनकन योगादेतेन चैत्ररथ कापेया अयाजयत्तत्रोकाकिनमभ्राद्यस्याध्यक्ष-
मकुर्वत् । तस्माच्चैत्ररथिनामैक क्षत्रपतिरजायत इति छन्दोगाना द्विरात्रे धूयते ॥ ३५ ॥

सस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च विद्यायामनधिकार । सस्कारस्य चोपनयनस्य परामर्शात् तत्सङ्कीर्तनात् । विद्याप्रदेश त हापनिन्ये अधीहि भगव इति तस्य भावाभिलापादभिधानात् । शुद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिर्न च सस्कार-
रमर्हतीति श्रुते, ॥ ३६ ॥

तदभावाभिधाने च प्रवृत्ते ॥ ३७ ॥

शुद्रत्वामावनिर्धारणे निर्णये सति जावालमुपनेतुमनुशासितुं च गौतमस्य प्रवृत्त । सामिध सौम्याहरोषु त्वानेष्येन सत्यादगा इति ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च(१) ॥ ३८ ॥

श्रवणाध्ययनतदर्थपरिधानतदनुष्ठानाना प्रतिषेधाच्च स्मरणात् । अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुत्रतुभ्या ओश्रपरिपूरणम् । तस्माच्छुद्र-
समीपे नाध्यतव्य इति ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

कठरलीषु पठ्यते । यदिद किं च जगत् सर्वं प्राण एजति निर्यत महद्भय बलमुच्यत य एतद्विदुरमृतास्ते भ्रमन्तीति । तत्र सशय किं पञ्चवृत्तिवायु प्राण किं वा प्रक्येति । अ तावद्यत्क प्रसिद्धेर्जायु प्राण समाष्टव्याष्टभावनावसित । यद्य-
पीद ब्रह्मप्रकरण तथापि श्रुतिर्बलीयसीति पूर्व पक्षस्तत्र जगत्परि

(१) शीमाब्दे तु यत्राध्ययनाद्यप्रतिषेधादिकल्प एवम् । श्रुतेष्वन्यपर एव मिति दृश्यते ।

वर्तमानमेजाति कम्पते वज्रमशनिः प्रसिद्धेः । एवं प्राप्ते ब्रह्मो ब्रह्मैव प्रतिपत्तव्य कस्मात् पूर्वापरपर्यालोचनात् प्रतीतेः । तदेव शुक्लं तद्ब्रह्म तदेवानृतमुच्यते इति पुरस्तादुपक्रमादुत्तरत्रापि भयादस्याभिलपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृग्युर्धावति पञ्चम इति । तन्मध्यपतिते ऽस्मिन् चान्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टं गम्यते न वायुः । कस्माद्भगतः कम्पनात् । ब्रह्मणो हि निश्चिह्नं जगद्विभ्यन्त कम्पते स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

एव सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यत इति । तत्र सन्देहः किं तमोपहं तेजः किं वा ब्रह्मेति । किं तावद्युक्तं तमोपहं तेजः प्रसिद्धे. अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरिति परप्रत्यभिज्ञानात् परं ज्योतिरित्युच्यवासितमिह तत्रास्तीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु तद्ब्रह्मप्रतिपादनाय प्रकरणं समुत्थाय आरमापहतपाप्मेत्युपक्रमादेतं त्वेषं ते भूयांऽनुव्याख्यास्यामीत्यनुसन्धानादशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यवशारणादशरीरो वायुरिति च दृष्टान्तोत्पादनात् परमकारणं ज्योतिर्जीवस्योपसम्पत्तव्यमथ यदत इति परस्मिन्नपि ज्योतिःशब्दद्वयनायेति स्थितम् ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिद्व्यपदेशात्(१) ॥ ४१ ॥

आकाशो धै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति धूयते । तत्र सन्देहः किं भूताकाशः किं वा पर इति । भूताकाशमिति प्राप्तम् । अवकाशादिदानेन तस्य नामरूपनिर्वहणं सम्भ्रतीति प्राप्ते उच्यते । पर एवाकाश कस्मादन्तरत्वेन व्यपदेशादाकाशस्य ते यदन्तरेत्याकाशास्यापि नामरूपत्वात् तद्यतिरेकेणाभिधानादादिशब्देन ब्रह्मत्वामृतत्वात्मत्वसंकीर्तनं युज्यते आकाशस्तद्विज्ञादिति स्पष्टलिङ्गनामरूपनिर्वहणमन्यत्रापि स्वादित्वाशङ्कातिरेकः ॥ ४१ ॥

सुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठप्रपाठके क्तम आत्मेति
 योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्युपक्रम्यतमविषय नि-
 रूपणं क्रियमाणं किं संसारिस्वरूपपरं किं वा परमात्मस्वरूपपरमिति
 सशये विज्ञानमयः प्राणेष्विति लिङ्गात् संसारिस्वरूपप्रधानमन्वाख्या-
 नमिति प्राप्ते धूमः पररूपपरमिति कुत सुपुत्राद्युत्क्रान्तौ च शा-
 रीराद् भेदेन परस्य व्यपदेशात् । प्राज्ञेनात्मना सम्परिधक्तो न
 याह्य किञ्चन वेदेति बृहस्पत्या सर्वज्ञलक्षणया प्रज्ञया युक्तः प्राज्ञ परमे-
 श्वरस्तेन सम्परिधक्तो जीव । तद्योत्क्रान्तावप्ययं शरीर आत्मा प्रा-
 ज्ञेनात्मनान्वाकूढ उत्सर्जन् यातीति यः पुनरुपक्रमे प्राणमन्वन्ध
 सांऽनुयाद् प्रमाणान्तरसिद्धे । सर्वोपाधिरहितचैतन्यानन्दस्वरूपप्र-
 तिपादनाय । तथाहि स वा एष महानज आत्मेत्युपसंहरत्यसद्वा ह्ययं
 पुरुषोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागत पापेन हीर्णो हि तदा सर्वान् शो-
 कान् हृदयस्य भवतीति पुण्यपापाभ्यामसम्भृक्तं समस्तशोकातीत
 विज्ञानात्मनः परं रूपं परमात्मसञ्ज्ञं दर्शयति ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्च सर्वस्य वही सर्वस्येशान सर्वस्याधिपतिरिति परयादि-
 शब्देऽप्य परमात्मा निश्चीयते ॥ ४३ ॥

इति भीमास्कराचार्येणिरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

ॐ नम. परमात्मने ।

भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-
गृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥

अनुमानिकमनुमाने भवं प्रधानमप्येकेषां शास्त्रिणां शब्दबहुप-
लभ्यते । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । कठवल्लीषु पठ्यते । महत् पर-
मव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः पर इति । पुरो भोक्ताव्यक्त प्रधानमिति ।
तत्र क्रम. सांख्याक्त प्रत्यभिज्ञायत इति चेन्न शरीरस्य रथरूपक-
विन्यस्तस्याव्यक्तशब्देन प्रहणात् । केनचित् सादृश्येन वस्तुन्तरे व-
स्तुन्तरकल्पनं रूपकम् । यथा भारतामृतं चक्रवाकस्तनीति ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मन प्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपद्यांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्भनीषिण ॥ इति ।

रथशक्तिं दर्शयित्वेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन सोऽध्वन. परमा-
प्नोति तद्विष्णो. परमं पदमिति दर्शयति । कथम् ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महत् परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुष परः ।

पुरुषान्न पर किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ।

इन्द्रियेभ्यो ह्यर्थानां परत्वमिति प्रहणादुक्तपृथक्चनोऽत्र परशब्दः ।
पूर्वस्मिन् ग्रन्थे शरीरस्य सन्नियानादव्यक्तं शरीरं प्रतीयते पारिदो-
ष्याच्चेति न शब्दात् सर्वस्मात् परमपदस्य परत्वमिह विवक्षितं बुद्धि-

क्षेपत्वात्तथा च ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मान प्रकाशते ।
 इदृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिनः ॥ इति ।
 वैष्णवस्य पदस्य दुर्दर्शत्वमुक्त्वा तत्प्रतीत्युपायं दर्शयति ।
 यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि ।
 ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ इति ।

घातं समस्तबाह्येन्द्रियव्यापारं मनसि संयच्छेदित्यर्थः । तच्च मनो ज्ञानात्मनि बुद्धिस्वरूपे नियमयेन्मनो नाम सङ्कल्पकामस्मरणादिहेतुः । बुद्धिः पुनरभ्यवसायात्मिका तस्याश्च धमाऽहङ्कारः । ते बुद्धिमनसी द्वे अन्त करणे वेदान्तवादिन इच्छन्ति । तां बुद्धिं महत्यात्मनि क्षेत्रज्ञे भोक्तारि स्थापयेत् । तं च शान्ते प्रपञ्चातीते सर्वव्यापिन्यमृतरसे संसृजेत् स एवाहमस्मीति भावयेत् । सनकादी च योगशास्त्रे इयमेव योगः प्रदर्शयते । ध्यानं धारणा समाधिरिति । ध्यानमभिप्रेतार्थप्राप्त्यर्थं चित्तैकाग्रतोच्यते । प्राणेन्द्रियबुद्धिमनसां युगपत्सन्धानं धारणा । अज्ञापयताभ्यां नित्यचिन्ता समाधिः । उक्तं च सनकेन ।

न योगादुत्तमं ह्यस्ति योग एव परा गतिः ।
 देवा महर्षयश्चैव योगेन श्रेष्ठतां गताः ॥
 किञ्चिन्मनोऽपि कुर्वीत निग्रहं मनसः सदा ।
 न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ इति ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

कथं पुनः शरीरमध्यकशब्दाहंमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थंस्तुशब्दः । शरीरकारण भूतसूक्ष्ममव्यक्तीकृतमीश्वरशक्तिरार्थं तत्त्वमचेतनं यत् सर्वोऽप्यमाकाशादिरचेतनप्रपञ्चो जायते । कारणं मुक्त्वा कार्यं स्थूलमपि शरीरमुक्तम् । कार्यकारणयोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । किं पुनः कारणं स्थूलशरीरे प्रकृतभूतसूक्ष्मं व्यपदिश्यते । तदर्हत्वाद्ध्यकशब्दाभावात् ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

यद्व्याकृतमभ्युपगम्यते तदेव प्रधानमित्याशङ्काई । तद्धी-
नत्वादीश्वराधीनत्वाद्युक्ततावस्थायाः । त्वदभिप्रेतं नित्यमचेतनं
प्रधानं न सिद्ध्यति तच्चागमाकृतमर्थवदभ्युपगम्यते प्रयोजनवत् ।
न हि तेन विना प्रपञ्चोत्पत्तिः सम्भवतीति केचिदेवं व्याचक्षते ।
अपरा व्याख्या सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं स्पृष्टशरीरापेक्षया सूक्ष्ममिति व्यप-
दिश्यते । कस्मात् तदहंत्वाद्यव्यक्तशब्दस्य । पञ्चानां भूतानां प्रतिपु-
रुषं सूक्ष्मावस्था काचित् कर्मकारितास्ति । तदन्तरप्रतिपत्तौ ब्रह्मस्ती-
त्यत्र प्रसाध्यते । तस्मिन् शरीरे पञ्च घावष एकादशेन्द्रियशक्तयो
शुद्धिञ्चेति तदिदं लिङ्गशरीरं पुर्यष्टकमिति गीयते । तेन बद्धो बद्ध
उच्यते । तेन च मुक्तो मुक्त इत्युच्यते । तदेतदाह । तद्धीनत्वा-
दर्थवत् । सूक्ष्मशरीराधीनत्वाद्ब्रह्ममोक्षयोरर्थवदिति दृष्टान्तवच-
नमिन्द्रियेभ्यः परत्वं यथार्यानां तथा महतो जीवादेव्यक्तस्य प-
रत्वं शरीर रथमित्यत्रापि लिङ्गशरीरमुपात्त तेन विना संसरणं रोग-
योरभावादतः प्राकृतमेव सूक्ष्मशरीरमित्युपपन्नं द्वितीयं व्याख्यानम् ।
लिङ्गशरीररहितः परमात्मेति ततः परत्वं तस्योपपद्यत इति ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषविवेकज्ञानान्मुक्ति-
रिति । इह तदभाषाञ्च प्रधानमव्यक्तम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

ज्ञेयत्वं धर्दति श्रुतिरिति चेत्

अशब्दमस्पर्शमरूपमन्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महतः परं ध्रुवं

निश्चाय्य तं सृष्ट्युमुक्त्वात् प्रमुच्यते ॥ इति ।

न प्राज्ञो हि तस्य हीदं प्रकरणं पुरुषाच्च परं किञ्चि-
द्वित्युपक्रमात् न च प्रधानस्य प्रक्रियाति कथं पुनरीश्वरवि-
षयं ज्ञानं जीवस्य मुक्तिकारणं न हि गोविषयेण ज्ञानेन तैमि-
रिक्तस्य द्विचन्द्रज्ञानं नियतं । यचनसामर्थ्याद्भवतीति चेत् न
यचनशतेनाप्यनिवृत्तावित्यस्य मुक्तिरुपपादयितुं शक्यते । ज्ञान-
महानस्य नियतं हृत्वात् तच्च प्रकाशकात्वात् प्रदीपवत् । अत्रो-

रमानं विद्वान् ब्रह्मा मृतोऽमृतमिति । अस्मिन् मन्त्रे पञ्चसंख्याविषया
नपरा पञ्चसंख्या ध्रुयते ततश्च पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिपदार्थाः
सम्पद्यन्ते । अर्धतश्च स्मर्यन्ते सांख्यैः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्मेहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति ।

अत्रोच्यते । न संख्योपसङ्गहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वम् ।
अपिपदः सम्भावनायाम् । कुतः नानाभावात् सांख्यकल्पितानां पञ्च-
विंशतितत्त्वानां पृथग्भावात् । अन्तरार्थे पञ्चसंख्यानिवन्धनं नास्ति
यत्रान्तरसंख्या निवेशतः । संख्याशब्दो हि प्रयुज्यमानो जा-
तिगुणक्रियां चोपादाय प्रयुज्यते । न चान्तराले पञ्चसंख्या-
निवेशनिमित्तमन्यतमं यत् पद्यामः । नस्माद् द्विसंख्ये संख्यामिति
समासोऽनुसर्तव्यः । पञ्चजना नाम केचित् ते पञ्चेतिसंख्यया वि-
शिष्यन्ते । यथा सप्तर्षयः सप्तैत्येकैकोपि सप्तर्षिः । जतशब्दोऽपि न तत्त्वे
प्रसिद्धस्तस्मात्प्रत्यभिज्ञानम् । अतिरेकाच्च । यस्मिन्निति सप्त-
म्यात्मा निर्दिश्यते । तथाकाशश्च प्रतिष्ठित इत्याकाशोऽतिरि-
च्यते । ततश्च सप्तविंशतितत्त्वानि सम्पद्यन्ते ॥ ११ ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

के पुनस्ते पञ्चजनाः प्राणादय कथं वाक्यशेषात् । प्राणस्य
प्राणमुन चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमज्ञस्याश्रं मनसो ये मनो
विदुरिति ॥ १२ ॥

ज्योतिपैकेषामसत्यज्ञे ॥ १३ ॥

माध्यन्दिनानां मन्त्रे अक्षेण प्रपूरणं असत्यज्ञे ज्योतिषा पूरण-
मेकेषां काण्वानां न तेऽश्रं प्राणादिषु पठन्ति पञ्च पञ्चजना इत्य-
स्मात् पूर्वस्मिन् मन्त्रे तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति पठन्ति ॥ १३ ॥

करणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

कचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते । आत्मनः आकाश सम्भूत
इति । कचिन्नेजः प्रमुखा तत्तेजोऽसृजतेति । कचित् प्राणादिका स प्रा

षामसृजतेति । कश्चिदक्रमा लोकसृष्टिः स इमोलोकानसृजताम्भोः मरीचीर्मरमाप इति । कश्चिदसत्पूर्विका सृष्टिरसद्वा इदमप्र आसीत्ततो वै सद्जायतेति । कश्चिदसन्निराकरणे सत्पूर्विका सृष्टिः कथमसतः सजायेतेति सदेव सौम्येदमप्र आसीदिति सृष्टिः क्रमविपतिपत्तेः । स्रष्टाप्यनेको नैकं ब्रह्म जगत्कारणमित्याराद्धा निराक्रियते । अयद्ब्रह्मशब्दाद्यौ यथाशब्दः प्रकारवचनो यत्प्रकारं सर्ववित्त्वादि(१)गुणयुक्तं ब्रह्मकारणत्वेन व्यपदिष्टमेकस्मिन् वेदान्ते तत्प्रकारस्य सर्ववेदान्तेपूक्तेर्न कारणविज्ञानमाकाशादिषु सज्यमाने सत्यर्थप्रत्यभिज्ञानात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यदेकत्रोक्तं तदेवैतद्ब्रह्म स्यां प्रजायेद्येति । तथात्मा वा इदमेक एवाप्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मित्त स ऐक्षत लोकानुसृजा इति । यथा कुम्भकारो मप्रजातं (?) निर्ममाणः कदाचिद्धटपूर्विकां सृष्टिं करोति कदाचिच्छरावपूर्विकां तथापि कर्ता न भिद्यते ॥ १४ ॥

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

ययुक्तमसद्वा इदमप्र आसीदिति असत्पूर्विका सृष्टिरुच्यत इति । तत्रोत्तरम् । सोऽकामयतेति प्रकृतसमाकर्षादसद्वा इदमप्र आसीदित्यनेन श्लोकेन पूर्वोक्तमेवात्मनिमालम्ब्य विपथीकृत्योत्तराद्यक्यप्रवृत्तेरित्यर्थो यदिदमाभिव्यक्तं जगदुपलभ्यते तदसद्विवासीदत्यप्रमिवाभूदित्यर्थः । न निरात्मकमवस्तुकारणत्वेन कथ्यते । असदेवेदमप्र आसीदित्यत्रापीयमेव योजना । तत् सदासीदिति समाकर्षणात्तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यत्रापि ईश्वरे व्याकर्तरि सत्येव कर्मकर्तृनिर्देशो द्रष्टव्यः । तस्मादेवमेव चेतनं जगत्कारणमिति सिद्धम् । यदुक्तं गतिसामान्यादिति न तार्किकाणामिष जगत्कारणे विमानमिति विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रायः । न वियद्भृतेरित्यारभ्याकाशादिविषयामपि विप्रतिपत्तिं निराकरिष्यति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिम्राक्षणे बालाक्यजातशशुम्भवादे ध्रुयते । यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत् कर्म स वै वेदितव्य इति । अथ

सन्देहः किमत्र प्राणो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते किं वा जीवः परमात्मेति । प्राणास्यैतत् कर्मेति तावत् प्राप्तं कर्मशब्दः क्रियावचनः सर्वा चक्रिया चलनात्मिका परिस्पन्दलक्षणश्च वायुः तेन प्राणो गम्यते धूमेनेवाग्निः येन बालाकिना निर्दिष्टाः पुरुषाः य एष आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इति । तेषामपि वायुः कर्तोपपद्यते । सूत्रात्मनः प्राणस्य महिमानोऽपि सर्वे देवताप्रभेदा इति जीवो वा वेदितव्यो यस्य चैतत् कर्मेति धर्माधर्मलक्षणं कर्म प्रसिद्धं तद्भोगार्थं जगदुत्पद्यते इति बालाकिना निर्दिष्टानां पुरुषाणामपि जीव कर्ता कथञ्चिदुपपद्यते । तस्माद्विज्ञानावयो वेदितव्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । पर एवात्र वेदितव्यतयावगम्यते । कथमुपक्रमे ब्रह्म ते प्रवाणीति बालाकिना ब्रह्मोपक्षिप्तं तदेवात्र बुद्धौ विपरिचर्तमानं यस्य चैतत् कर्मेत्यत्र स मुच्यते न प्राणो जीवो वा प्रकरणाभावात् कर्मशब्दश्चैतच्छब्देन सम्बध्यमानप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं जगत् प्रत्यावपति कियत् इति कर्मेतिव्युत्पत्तेः स भगवानेतेषां पुरुषाणां कर्ता ईश्वरः कर्तोपपद्यते नान्यः चशब्दस्य चायमर्थः किं विशिष्याभिधीयते यस्य चेदे कस्मिन् कर्म सामान्येन स वै वेदितव्य इति किं च भ्रजातरात्रुणा बालाक्युपदिष्टं ब्रह्म प्रत्याख्याय तदधिकविवक्षयेद् वाक्यमवतारितम् । तस्मात् परविषयमिदम् । उपसहारे च सर्वान् पाप्मनोपहृत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्य स्वाराज्यमाधिपत्य पर्येति य एवं वेदेति सर्वेषामुपासनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणालिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् (१) ।

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्रव्याख्यानाभ्यामपि
चैवमेके ॥ १७ ॥

अन्यार्थं ब्रह्मोपलक्षणार्थमस्मिन् प्रकरणे जीवप्राणग्रहणमिति जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म । प्रश्रव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्रवाचत् कैप बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क वा एतदभूत् कुत एतदागादिति व्याख्यातमपि यदा सुपुत्र, स्वप्न न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेषु देवा देवेषु लोका इति सुपुत्रिकाळे समस्तं करणप्रामे म-

(१) जीवमुख्यप्राणालिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् ।

नसा सद्गुहाये जीवोऽयं विज्ञानात्मानमनुभविष्य स्वस्यः सम्प्र-
सन्नः पुनर्भोगायागच्छति । सोऽयमीश्वरोऽत्र वेदितव्यो न जीवः ।
अपि चैवमेके वाजसनेयिनः एवमेवाधीयते । तत्रापि बालाक्ष्यजात-
शत्रुसम्बादरूपामाख्यायिकामवतार्य प्रश्नप्रतिवचने भवतः । य एष
विज्ञानमयः पुरुषः कैप एतद्वा लोके पुरुषोऽशयिष्ट क वा एतद्भूत्
कुत एतदागादिति प्रश्नः प्रतिवचनमपि य एषोऽन्तर्हृदय
धाकाशस्तस्मिन् शेत इत्याकाशशब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तम् इत्युक्त
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र । ननु पुनरुक्तमिवास्ति ।
न दोषः । प्रतर्दने जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मोपलक्षणार्थत्वं
व्याख्यातमुपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया त्रिविधमुपासनं तत्रा-
भिप्रेतं इह तूपलक्षणार्थमिति केचित् । अथवास्तु तत्राप्यु-
पलक्षणार्थत्वं तथापि विशेषाशङ्का शक्यते दर्शयितुं युक्तं तत्र व-
क्तुरात्मोपदेश- धामदेवपरमात्मोपासनमेव विजानातीति व-
क्तुं तदेकवाक्यत्वाच्चोत्तरमपि ब्रह्मविषयं वाक्यजातमिह पुनरेव-
माभ्यायतेति होवाच अजातशत्रुः कैप एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ट क वा
एतद्भूत् कुत एतदागादिति बालाके रप्रतिपत्या स्वयमेवाजातश-
त्रुत्तरमुक्तवाद् । हितानामहितानां प्रस्तासु तदा भवति । यथा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति । तथा
नदेव वाक् सर्वनामभिः सहाप्येति मनः सर्वेष्वानैः सहाप्येति
स यदा प्रतिशुष्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा वि-
प्रतिष्ठेरन्नेवमेतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेश्वरो
देवा देवभ्यो लोका इति । नात्र परमात्मलिङ्गं विस्पष्टं कीर्यते
ततो जीवमुख्यप्राणलिङ्गयोर्मुख्यत्वमेव युक्तं यस्य चैतत् कर्मेति च
कर्मशब्दः क्रियावचनः प्रसिद्ध इति समाधानं तु जगद्वाचित्वात्
कर्मशब्दस्य तदनुसारित्वाच्चोत्तरवाक्यप्रवृत्तेः प्राणशब्दः परमा-
त्मपरो निर्भायते । य एतस्मादात्मन इति च आत्मशब्दादुप-
संहारे चाधिपत्यकीर्तनान् शास्त्रान्तरे कैप तदाभूत् कुत एत-
दागादिति क्लेशधिकरणवाचिनः परमात्मवाचित्वेन प्रयोगादा-
काशो शेत इति च परमात्मनि स्वापसंकीर्तनात् । सता सौम्य
तदा सम्पन्नो भवतीति चात एष पूर्वप्रापरितोपात् परिहारा-
न्तरं वक्तुमाहान्यार्थं तु जैमिनिरिति ॥ १७ ॥

, वाक्यान्वयात् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यकं मैत्रेयब्राह्मणे ध्रुयते । न वा अरे पत्युः
कामायेत्युपक्रम्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे ब्रह्मणः श्रोतव्यो म-
न्तव्यो निदिध्यामितव्यो मैत्रेयात्मनो वा अरे दूरीनेन श्रवणेन म-
स्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमिति । तत्र संशयः । किं विज्ञाना-
त्मप्रतिपादनपरं इति किं वा परमात्मप्रतिपादनपरं इति । तत्र पूर्व-
पक्षवादी भवत्ये विज्ञानात्मा प्रतिपाद्यते स दर्शनादिक्रियाविषय-
त्वेनोपदिश्यते जायापुत्रघित्तादिभ्योऽप्यजातमात्मनः प्रियं भवती-
तिनिर्देशात् । तथा विज्ञानघन एवैतद्भ्यो भूतेभ्यः समुत्पाय ता-
न्येवानुविनश्यति न प्रत्यसंज्ञास्तीतिसमुत्पायवचनात् तथा विज्ञा-
तात्पर्येण विज्ञानीयादिति कर्तुं च नोपसंहारादेवं प्राप्ते ऽभि-
धीयते । परमात्मेव दर्शनादिविषयो निर्दिश्यते । कुतो वाक्या-
न्वयात् । वाक्ये नार्थकार्यप्रतिपादनपरं विमज्यमानसाकाङ्क्षा-
वत्पदजातमुच्यते । तत्रोपक्रमोपसंहारयोः पर्यालोच्यमानस्य
पदजातस्य परमात्मप्रतिपादनपरतयाऽन्वयावगमात् । अमृतत्वस्य
तु नाशान्ति वित्तेनेति घनेन नामृतत्वप्राप्तिस्तदेव मे ब्रह्मीति मैत्रेयेण
याज्ञवल्क्यः प्रार्थितः इदमात्मज्ञानमवतारयतिस्म । तथात्मविज्ञा-
नात् सर्वविज्ञानमुच्यमान परमात्मनोऽन्यत्र नोपपद्यते । तथात्मवाच्यं
प्रपञ्चं सुषतो दोषं दर्शयति । सर्वं सं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्व-
वेदेति तस्मादात्मनोऽव्यतिरिक्तमिदं जगदित्यवधारणात् प्रपञ्चका-
रणं ब्रह्मीत्यत्रात्मा(१)विद्यक्षित इति गम्यते । इदं सर्वं यदयमात्मेति
चोपसंहारात् । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्येद इत्या-
दिवचनाच्च ॥ १८ ॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमात्मरथ्यः ॥ १९ ॥

जीवितोपक्रमणं कथमिति तदुपपादनार्थमात्मते । आत्मनि
विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं भवतीत्यस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धेर्लिङ्गमेक-
मेतत् । यत्प्रियादिसम्बन्धिना प्रमाणान्तरसिद्धेन भोका जीवित

पापयोपक्रमणमित्याश्मरथ्यो मन्यते स्म । यद्यत्यन्तमिन्नो जीवः परमात्मनस्ततो वाक्योपक्रमो जीवेन परमात्मना चोपसंहार इति वाक्यमसम्यङ्गं स्यात् प्रतिज्ञा च न सिद्धोत् । तस्माद्भेदांशोपक्रमः । कियानपि जीवपरयोर्भेदोऽस्तीत्यस्याभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥ २० ॥

जीवः परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नः तस्य पुनर्ज्ञानध्यानसमाधिसम्पन्नस्य यरीरेन्द्रियसङ्घातादुत्क्रमिष्यतो मुक्त्यवस्थायामेवं तावज्जीवोपक्रमे इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते स्म । श्रुतिरपि नदीदृष्टान्तेनेममर्थं ज्ञापयति ।

यथा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रे

ऽलं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्भिमुक्तः

परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ इति ।

पाश्चरात्रिका अप्येवमाहुः ।

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य च न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभाषतः ॥ इति ॥ २० ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २१ ॥

न प्रकृतिविकारभावो नाप्यत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य मुक्त्यवस्थायामभेदापत्तिः किं तर्ह्युत्क्रमणात् प्रागपि जीवरूपेण परमात्मनोऽवस्थानाद्भेदेनोपक्रम इति काशकृत्स्नो मन्यते स्म । तथा च श्रुतिः । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणीति परस्मैव जीवरूपेणावस्थानं दर्शयति । ननु यदि पर एव साक्षादयं जीवो नाम स्यात् तत उपदेशोऽनर्थको भवेत्प्रत्या । स वा एव महानज आत्मेति । न हि सर्वज्ञस्योपदेशा प्रयोजनम् । अत्रोच्यते । सम्यगाहं भवानस्ति भेदोऽप्यनादिकालप्रवृत्ताविद्याकर्मोपाध्यवच्छेदादंशो हि परस्याहं जीवो नाम यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गाः यथाकाशस्य पार्थिवान्यधिष्ठानोपाध्यवच्छिन्नः छिद्रप्रदेशः तदंशशब्दग्रहणतत्त्वपेक्षा यथा च वायोः प्रतिशरीरं पञ्चवृत्तिः प्राणस्तथायं भिन्नाभिन्नस्वभावो जीवः संसारी न कदाचिन्मुक्तपूर्वः । तस्य मुक्त्यर्थं विद्योपदेशोऽर्थ-

यान् संसाराद्यस्यायां विधिध्यासनायांगात् परं श्रेयः प्रार्थयमानानां
 जीवानामुपदेशः क्रियमाणोऽर्थवान् । नैवायिका अप्याहुः । मनु मुक्ति-
 प्रार्थना रागो रागश्च बन्धहेतुः कथं मुक्तिः । अत्रोच्यते । रागो हि
 परमात्मविषयो यः स मुक्तिहेतुः विपर्यायिषयो यः स बन्धहेतुः
 शारदादयं विभागो गम्यते । अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आ-
 त्मकाम इति । यथा स्वभार्यागमनं धर्माय परभार्यागमनमधर्मायेति ।
 तनु कर्मसहितं ज्ञान यदि मुक्तिसाधनं ततः क्रमेण मुच्यमानेषु संसा-
 रस्यान्तपर्यं स्यात् । उच्यते । कोऽयं मघतः सम्मोहः । को हि नामानु-
 पहतमुक्तिः प्राप्तममृतमपीत्या तृपितो मृगतृष्णामनुधावेत् । मातृतुल्या
 हि श्रुतिः श्रेयः श्रावयति । तद्दशङ्कितरेणोपादेयम् अनन्तानां च संख्या-
 रहितानां जीवानामन्तो नास्ति समुद्रोदकघतः । शास्त्रप्रामाण्याच्च मुक्ति-
 रपि गम्यते । जगद्भानुच्छन्नमद्य दृश्यते तथा कालान्तरे । किं च यो
 हि जगतः स्रष्टा पालयिता संहर्ता च स एव चिकित्सां वेत्स्यति किं त-
 यानया चिन्तयातिगम्भीरया विरम्य मुक्तये प्रयतश्चेति । केचिदत्र
 मायावादिनो ब्रुवन्ते । स एवेश्वरः साक्षाद्देहेऽप्यनुपविश्यावस्थितः स
 एव संसारी नान्योऽस्ति न्यतिरिक्तो जीवो नामेति । कथं तस्य
 संसारित्वमिति चेत् । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति । तत्र
 ब्रूमः । कल्पेपमविद्या न तावज्जीवस्य पस्तुभूतस्य तस्यानभ्युपग-
 मात् । नापीश्वरस्य नित्यविज्ञानप्रकाशवाद्ब्रह्मणं विरुध्यते ।
 यदि च तस्य संसारित्वं तदैश्वरत्वं विरुध्यते । सुखदुःखमोहा-
 दिरहितत्वं हीश्वरत्वमुच्यते । तद्योगित्वं च संसारित्वं तदत्र
 संसारित्वासंसारित्वयोरेविद्याविद्यात्वयोर्वेन्धमोक्षयोश्चैकस्मिन्नात्म-
 नि समवायविरोधात् । शीतोष्णयोरिवान्यतरपरित्यागो बलात्
 प्राप्नोतीश्वरश्चेन्न संसारी संसारी चेन्नेश्वर इति श्रुतिश्चासंसा-
 रित्वं दर्शयति । निष्क्रय निष्कल यान्तं निरवधं निरञ्जनम् अवधं
 निन्द्यमुच्यते । अञ्जनमविद्या सा च जीवानामविद्यायामन्तरे व-
 र्तमानानामिति ध्रुवः । तस्मादन्य ईश्वरस्तदशो जीवः संसारी-
 ति बलादभ्युपेयम् । भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

शयण मननं ध्यानं ब्रह्मचर्यं क्षमादि च ।

अनपेक्ष्याव्यपोहेत साक्षाज्जीवो यदीश्वरः ॥

विश्वरूपो यथा मायां नारदाय व्यदर्शयत् ।

उपसंहृतवासायत् स्वैलया भगवान् प्रभुः ॥

कानुद्दिश्य छलेन्मायां माया तावामर्थिका ।
संसारितां कथं कुर्याद्वात्मनः स्वयमिच्छया ॥
स्वयंनिर्मितमायात्मा वेदान्तश्रवणादिना ।
ज्ञानं प्राप्नोति मुक्त्यर्थं सर्वत्र श्रुति कः क्रमः ॥
सर्वोपाधिविनिर्मोको युगपन्न हि सम्भवेत् ।
एकोपाधिविनिर्मोके का लाभः (१) परमात्मनः ॥
देहान्तरेषु दुःखित्वं यदि वाभ्युपगम्यते ।
एकोपाधिनिवृत्त्यर्थः क्लेशस्ते निःप्रयोजनः ॥
तेषु चंप्राप्ति (२) दुःखित्वं क्लेशस्ते निःप्रयोजनः ।
कृमिकीटाद्युपाधिनामनन्तरधान्न शक्यते ॥
तस्मात् स्वतन्त्रः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्निरञ्जनः ।
ईश्वरोभ्युपगन्तव्यो जगत्सृष्टिलयश्च्युतेः ॥

अग्ये तु स्वयमुत्प्रेक्षितदर्शनाः प्राहुः । अपहृतपाप्मादिरूपमा-
त्मतत्त्वं कर्तव्यम् श्रवणमननादिनियोगानुष्ठानेन । स च नियोगः
प्रपञ्चप्रविलापनमापादयतीति सुसिद्धार्थमेवेति । तदेतदपेशलमु-
क्तमस्माभिः । प्रपञ्चप्रविलापनमशक्यं पुरुषमात्रेण कर्तुमिति ।
यदि चात्मतत्त्वमपहृतपाप्मादिरूपं क्रियते अनित्यत्वं प्राप्नोति
घटादिवत् । न च प्रपञ्चप्रविलापने अन्यस्मिन् कृते घस्त्वन्तरमात्म-
तत्त्वं भवति । न हि प्रदीपेनान्धकारापनये कृते घटः कृतो भ-
वति । यथा वा घटस्य चिनाणे कृते नाघटविनाशः कृतो भवति ।
अथैवात् । एवमत्रापि । न च नियोगः प्रविलापनमापादयतीति
शक्यते वक्तुम् । तस्याकारक्यात् । न च तस्य प्रायलयोऽधृत-
त्वात् । यदुत्प्रेक्षितमात्मना तत्सर्वं नियोगमस्तके ऽध्यारोप्य व्य-
वह्रियते । यदि तावन्नियोगः शब्दात्मको लिङ्गादिप्रत्ययः स पुरु-
षव्यापारकर्तव्यतामात्रं ज्ञापयति यजेत जुहुयादिति । अथ प्रमे-
यरूपो नियोगः तस्य का गतिः स्वयं प्रमेयत्वात् प्रमाणरूपता तस्य
कल्पयितुमशक्या प्रमाणाभावात् । यदप्युच्यते । प्रपञ्चस्य मि-
थ्यात्वमागमादवगम्यते । स्वयं एव तु प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्य-
मिति । तदप्यसत् । सर्वत्र हि परत एव मिथ्यात्वं गृह्यते न

(१) जीवन्मुक्तः - पा० १ पु० ।

(२) तेषु चेदास्ति - पा० १ पु० । तेषु चास्ति - पा० १ पु० ।

खतः । यथा शुक्तिफाशानेन रजतमानस्य मिथ्यात्वं न तेनैव
 तस्य गृह्यते । शारङ्गण चेत् प्रत्यक्षादीनां मिथ्यात्वं परिच्छिद्यते ।
 तस्य निवृत्त्यात् प्रपञ्चमिथ्यात्वं सर्वदैव स्यात् । न विद्वद्विद्वद-
 पेशया सत्यत्वं मिथ्यात्वं वा । न हि पुरुषैर्मायाः क्रियन्ते येन
 तद्व्यादयतिष्ठेरन् । द्रष्टारो हि ते सत्यामालोकेन्द्रियसामप्रज्ञां द-
 र्शनं निष्पाद्यन्ते । तदभावे नास्तीत्यलमितिप्रसङ्गेन । छान्दोग्ये च त-
 त्रतश्चानयोर्मायाप्रविलयवादिनोर्निराकरणं विस्तरणं दृष्टमित्युप-
 सह्रियते । यदुक्तं विज्ञानघन पथैतेभ्यो भूतेभ्य इति विशानैक-
 रसः शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुभू-
 तानि विनश्यति तत्कृतमौपाधिकं रूपं विजहतीत्यर्थः । प्रेत्य वि-
 शेषसङ्गा निवर्तते मुक्तः परमात्मा भवतीति समुदापार्यं । वि-
 ज्ञातारमित्यपि सर्वस्य विज्ञातार परमात्मान केनाप्यन्तरेण क-
 रणेन वा विजानीयादित्यर्थः । न हि मुक्तवश्यायामात्मान्तर
 करणान्तरं वास्ति ॥ २१ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २२ ॥

उक्तं प्रधानं जगत्कारणं न भवति किं तु ब्रह्मैवेति । तत्रेद-
 माक्षिष्यते । चेतनानामीश्वराणां राजधैवस्त्रतप्रभृतीनां निमित्त-
 कारणत्वमेव दृष्ट नोपादानकारणत्वम् । अचेतनानां मृदादीनां
 तु दृष्टं तच्च निरस्त भवता तदिदानीं बलादेष्टव्यम् । अन्यथा
 सर्गानुपपत्तेरिति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रवृत्तिरुपादानकारणं चश-
 द्वाधिमित्तकारणं च कुत प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधादयथाधनात् ।
 यदि ब्रह्मैवोपादानकारणं ततस्तदुक्तमुपपद्यते । उत तमादेशम-
 प्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमर्तं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भ-
 वतीति । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं भव-
 तीति कार्यकारणयोरनन्यत्वात् । कारणानुस्यूतमेव हि कार्यमतो-
 ऽवगते हेतौ कारणो कार्यं सामान्येनावगर्तं भवतीति विज्ञान-
 न्यासि कार्यस्योच्यते । श्रुत्या न प्रविलयं तत्र यत्केनचिदुक्तं
 प्रविलयमानं प्रपञ्चो विज्ञातो भवतीति तत्स्वबुद्ध्युत्प्रेक्षामि-
 त्युपेक्षणीयम् । न चानुमानेनास्माभिर्जगत्कारणं वर्णयते येन रा-
 जादिदृष्टान्तमपेक्षामहे ॥ २२ ॥

अभिध्वोपदेशाच्च ॥ २३ ॥

इतश्चोपादानम् । तदैक्षत बहुसां प्रजायेयेति बहुमवामीति
सङ्कल्पपूर्विका प्रवृत्तिरभिधानम् ॥ २३ ॥

साक्षाच्चोभयान्नात् ॥ २४ ॥

इतश्च सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते
आकाशं प्रत्ययन्तीत्युत्पत्तिप्रलययोराज्ञानाद्यतश्च यदुत्पद्यते तन्नैव
तत् प्रलीयते यथा पृथिव्यां भूतग्रामः ॥ २४ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २५ ॥

इतश्च तदात्मानं स्वयमपकुस्तेत्यात्मनः कृतिः करणं कर्तृत्वेन
कार्यत्वेनात्मा निर्दिश्यते । कर्षं पुनरात्मनः कर्षणं सम्भवतीत्याह ।
परिणामादिति । परमात्मा स्वयमात्मानं कार्यत्वेन परिणमयामा-
सेत्यर्थः । शक्तिविक्षेपं कृतवान् । अनन्ता हि तस्य शक्तयो-
ऽचिन्त्याश्च । तासां विक्षेपं करोति सृष्टिस्थितिकाले यथा सूर्यो र-
श्मीनां तद्भेदं संहरति । तथा च मन्त्रघर्षणः श्वेताश्वतराणाम् ।

न तस्य कार्यं कारणं च विद्यते
न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभायिकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ इति ।

ननु च न जायते इतो नित्य इत्यजत्वं श्रूयते । न दोषः परतो
जन्मप्रतिषेधाच्चतुर्मुखादिवत् । तदुक्तम् । न तस्य कश्चिज्जनिता न चा-
श्रय इति । तस्मात् स्वतन्त्रस्य शक्तिविशेषोपसंहारो न विरुद्धो सूत्र-
कारः श्रुत्यनुकारी परिणामपक्षं सूत्रस्यावभूय अयमेव छान्दोग्ये
वाक्यकारवृत्तिकाराभ्यां सम्प्रदायमतः समाधितः । तथा च
वाक्यं परिणामस्तु स्याद् दृष्यादिवदिति विभीतं विच्छिन्नमूलं
माहायानिकयौद्धगायितं मायावाद् व्याघर्षण्यन्तो(१) लोकान् ध्यामा-
ह्वयन्ति ॥ २५ ॥

(१) मायावादिश्रीहरभित मायावादं मायावादिनो व्याघर्षण्यन्तो— पा. १ पृ. १ ।

अभिमानिन्यो देवतास्तत्र व्यपद्विरयन्ते । कथं गम्यते कौ-
पीतकिनां(१) देवताशब्देन विशेषणाद् देवता ह वै देवता अहं अभयसे
वियदमाना इति । ता वा घना देवता. प्राणो नि श्रेयो विद्विरेवेति
तथानुगते चैतरेयके भूयते ऽप्रियांभूया मुख प्राविशद्वायुः
प्राणो भूया नासिकं प्राविशदादित्य' चक्षुर्भूया अक्षिणी प्राविश-
द्वितीन्द्रियेऽप्यनुगतां देवतां दर्शयति । यं पृथिव्या नावेदयमापो न
विदुरिति चान्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्यादीनामभिमानिनीं देवतां
दर्शयति । कथमन्तर्यामिनं न जानातीति विशेषप्रतिषेधात् । त
स्माद्द्विलक्षणत्वात् ब्रह्म जगत्कारणमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्द पक्षं व्याचरयति सति सादृश्ये प्रवृत्तिधिकारभावो-
ऽसति पुन सादृश्यं तदभाय इति नैव ध्याति. सिद्धा येन धलक्ष-
ण्यत्व हेतुर्दृश्यते । सत्यपि धैलक्ष्यये दृश्यते कारणभावा यथा भुक्तो-
दत्त्वात् केशलोमनखाद्विलक्षण कार्यं जायते गोमयाहृद्धिको जा-
यते शालूवाद् दूर्वाद्गुर. शृङ्गाच्छर इति सर्वत्र साधर्म्यं वैधर्म्यं
च कार्यकारणविषय केनचिदशोनास्ति । यदि च सर्वसादृश्य
स्यात् प्रवृत्तेर्धिकारभावा एव न स्यादस्ति चात्रापि केनचिदशेन सा-
दृश्यम् आकाशादी कार्ये सत्तामूर्तत्वादिधर्मानुबृत्तेस्तस्माद्विलक्षण
त्वादित्यसिद्धा हतु । यदुक्तं मन्तव्य इति तर्कस्थानुप्रवेश श्रुति
श्रावयतीति नवीनयाश्रुत्या शुष्कनको ऽभ्यनुज्ञायते । किं तर्ह्यागमा-
नुसारी यत्तर्कस्तदुपपत्त्यर्थं स एवानुज्ञायत इति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

शब्दस्पर्शादिहीनाङ्गलक्षण शब्दस्पर्शादिमत्कार्यं जायते इत्यस्-
त्कार्यवाद् प्रसज्यते इति चेन्नैतदेव(२) प्रतिषेधमात्रत्वात् सत्कार्य-
वादास्य प्रतिषेधमात्रमेतन्न सत्कार्यवादस्त्वया प्रतिषिध्यते । यथा
सत्कार्यं भवति तथा तदन्यत्वमित्यत्र चक्षुमाम ॥ ७ ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

यदि चेतनादचेतनं स्थूलमशुद्धं च कार्यं जायत इत्यभ्युपगम्यते । तस्यापीतौ प्रलयवेलायां तद्वत्प्रसङ्गाद्यथा कार्यं स्थूलमशुद्धं च तथा कारणस्यापि प्रसज्येत इत्यसमञ्जसमौपनिषद् दर्शनमितश्चासमञ्जसं ब्रह्मण्यविभागप्राप्तानां जीवानां पुनरुत्थाने मुक्तानामपि प्रसङ्गात् । अथ कारणे अपि कार्यं पृथगावर्चतिष्ठते तथा सत्यपीतिरेव न स्यादित्यसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

न तु तद्वत्प्रसङ्गं कुतो दृष्टान्तभावात् । यथा शरावादयोपीति-गच्छत स्वधर्म(१) हित्वाभावमापद्यन्ते तथा च पृथिवीविकारा पृथिवीमपि गच्छन्तो वृक्षादयो न ते स्वधर्मेण तद्द्रव्यर्यान्तं तथार्यं प्रपञ्चं प्रविलीयमानं शक्यात्मना कारणमग्रे ऽनुप्रविशति । तथा च ब्रह्माप्येति प्रपञ्चोयं रूपं हित्वा तु वैकृतम् ।

अह्नाति कठिनावस्थां जलस्य(२) लयणं तथा ॥ इति ।

मुक्तानामुत्थानहेत्वभावाश्रित्तिष्ठेषु (इतरे ऽविद्याकर्मानुबन्धा-दुत्तिष्ठेषुचिति) (३) इत्यविरोध ॥ ९ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

सांख्यस्य त्रिगुणमचेतनमरूपं निरवयव च प्रधानं कार्याकारेण परिणमत इति स्वपक्षे ऽत्राप्यस्व(४) दोषस्यावितोषादौक्यं पर्यनुयोक्तव्यं ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवम-

प्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः(५) ॥ ११ ॥

(१) स्वभाव - पा० १ पु० । (२) जलधौ - पा० १ पु० ।

(३) () एतन्मध्यस्थी वाचि १ पु० ।

(४) स्वपक्षदोषादौक्यं - पा० १ पु० ।

(५) अत्र श्रीभाष्ये तर्काप्रतिष्ठानादित्येकं एतन्न्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्ष-प्रसङ्ग इत्यप्यस्मिन् इत्यर्थं दृश्यते । अविनीचपत्रजु - पा० भाष्यरभाष्यात्सुत ।

यस्मिन् प्रलय यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥
 ऋषयः पितरा देवा महाभूतानि धातयः ।
 जङ्गमाजङ्गम चेद् जगत्प्रारायणाद्भ्रमः ॥
 भद्र सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

इति गीतायामन्योन्यविरोधश्च श्रुत्यनुसारिणी स्मृतिरुपादेया ।
 श्रुतौ च चेतनजगद्दीजमुनतद्विगन्दा स्मृतिरप्रमाणात् । तदुक्त
 प्रमाणलक्षणे । विरोधे त्यक्तपक्षे स्यादसति ह्यनुमानमिति ।
 श्रुतिस्मृतिविरोधादियं स्मृतिरकपिलस्यति स्थितम् । या पुन
 श्रुतिरदाहता तत्र कपिलशब्देन हिरण्यगर्भं सचिदमण्ड-
 लायस्थाभिधीयते कनककपिः शब्दोऽन्वयात् । तथा चाकपुराण ।
 आदित्यसंख्यं कपिलोऽप्रजाऽप्ररिति । तस्यामेव श्रुताऽमुक्तम् ।
 हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं मनोबुद्ध्या शुभया (१) सपुनन्वित-
 ति । न ह्यपरपुरुषापक्षा श्रुते स्वतः प्रामाण्यात् ॥ १ ॥

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतश्च साध्यस्मृतिर्नादितव्या प्रधानादितरेषा महद्वद्भारत
 न्मात्राणां लाकवेदयोरनुपलब्धर्महाभूतप्रकृतित्वेन बुद्धिरन्तःक-
 रणतद्धर्मव्याहृत्कारप्रसिद्धपयः ॥ २ ॥

एतेन योगप्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

इदमतिदशसूत्रम् । एतेन साध्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि
 प्रत्युक्ता धदितव्या । ननु चाम्नाहृदयाहृत्कारा साहृदयप्रतिपादन-
 मतिदशकात्र तुल्या शङ्कानि तदुच्यते श्रुतौ योगापदेशात् । तत्स-
 धादित्वात् पातञ्जलादीनां योगशास्त्राणां तदुपनिषद्भ्यां प्रधाना-
 दीनामपि श्रौतत्वबुद्धिः कस्यचित् स्यात् सातिदशान् व्याख्येयते ।
 कः पुनर्वेदे योगापदेश इति शब्दतरापनिषदि विरुद्धत विरुद्धत्व
 स्थाप्यासमशरीरहृदीन्द्रियाणि मनसा सञ्चिष्यते ।

तथा पृथक्पतञ्जलिलेखे समुत्थितपञ्चात्मके योगगुणप्रवृत्ते ।
 न तस्य रागो न जरा न दुःखं प्राणस्य योगाग्निमयशरीरम् ॥ इति ।

भवतु धृतिसवादात् । सम्यग्दर्शनोपायोपदेशांशस्य तथात्वं
विप्रतिपन्नांशस्य तु मिथ्यात्वं पुरुषाणामन्ययार्थदर्शितत्वस-
म्भवात् ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥

इत आरभ्यापादसमाप्तेस्तर्कावष्टम्भेन सांख्यादीनां य आक्षेप-
स्तत्समाधानं क्रियते । ननु च चौदनायाः स्वतः प्रामाण्यात् कथं त-
र्कनिमित्तो ह्याक्षेपः सम्माह्येत । अत्रोच्यते । सिद्धवस्तुविषयत्वाद्देदा-
न्तानां तत्र च तर्कस्यापि प्रवेशादर्शनात् । यथात्मा नित्योऽनित्यो
वेति विचार्य नित्य एवेत्यवधार्यते । श्रुतिश्च तर्कानुप्रवेशं दर्शयति ।
श्रोतव्यो मन्तव्य इति । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणमुपपद्यते ।
विलक्षणत्वादस्य कार्यस्य प्रकृतिधर्मानुविधायित्वे हि प्रकृति-
विकारभावो हृष्टः सुवर्णकुण्डलयोरिव । न चेह कारणधर्मस्य चै-
तन्यस्याकाशादिष्वनुवृत्तिर्दृश्यते । नन्ययमसिद्धो हेतुर्ब्रह्मकार्य-
त्वादेव तद्धर्मानुवृत्तिं पापाणादिष्वनुमिमीमहे । ननु च यदि श-
रीरेन्द्रियविषयाणां चैतन्यमभ्युपगम्यते तेषामपि देयदत्तादिवत् स्व-
तन्त्रत्वात् भोषतृभोग्यत्वेनाङ्गभावं न प्रतिपद्येत् न च लोके चेत-
नत्वं तेषां प्रसिद्धम् । अत्रोच्यते । केचिदभिव्यक्तचैतन्याः केचि-
दनभिव्यक्तचैतन्याः तत्र गुणप्रधानभावो न विरुध्यते । अत एव
चाप्रसिद्धिरुपपद्यते इत्र क्रमो न लोपादीनां चैतन्यास्तित्वे प्रत्यक्ष-
मनुमानं वा प्रमाणमस्ति हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यदर्शनादिदमेवा-
र्चतन्त्रं यदस्मदादिवैलक्षण्यं (तस्मादविभाषितचैतन्या लोपा-
दय इति प्रतिशामात्रमतः सिद्धो हेतुर्विलक्षणत्वादिति ।) (१) किं च
तथायमचेतनत्वं च शब्दादवगम्यते । विज्ञानं चाविज्ञानं चेति ।
ननु च मृद्वक्षीदापोष्णयस्तत्तेजं येक्षतेति च मृदादीनामप्रसिद्ध-
चैतन्यानामपि चैतन्यं आह्वयते ॥ ४ ॥

नैतदेवम् ।

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगताभ्याम्(२) ॥५॥

(१) (१) एवमप्यसौ मन्त्रश्च १ प्र० ।

(२) विशेषानुवर्तिष्यति शाब्दभावो पाठः ।

चापोंपिशब्दः तर्कस्यातवस्थानाच्च न चेदागतदशनस्यामाम-
 शस्यम् कः पुनरयं तर्को नाम प्रमाणानामनुप्राहक ऊढोऽतिविगतस्ये
 घस्तुति प्रियमाणस्तत्त्वपरिहानप्रयोजनो यथात्मनि नित्यत्वमनित्यत्वं
 वा इत्यज्ञायमाने तस्ये प्रमाणसम्भवात्प्रित्यस्यमनुजानानि तदस-
 म्भवाच्चानित्यत्वमुपेक्ष्यते सोऽयं निरूपणात् प्रत्ययस्तकं इत्युच्यते ।
 तथा च न्यायसूत्रम् अधिघाततत्त्वेर्धे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थं-
 ह्युक्तं इतीदृशस्य तीर्थकारुद्धिवैकल्यादनवस्थानादेकेन क्षणिकेन क-
 णभुजा वा तर्काद्यष्टम्भेदव्यवस्थापितोऽयं सोम्येन प्रतिपिद्धते । अ-
 थापरेण सम्भर्यते इति परस्परविरोधात् सम्प्रज्ञानसिद्धिः । अधोच्यते
 यथानवस्था न भवति तथानुमेयं जगत्कारणमनुमानादिभिश्च हेतुभिः
 प्रधानं प्रतिष्ठाप्यते न तत्रानवस्थेति चेदेवमप्यनवस्थादोषादनिमोक्ष-
 स्तर्काणां कथमव्यन्तातीन्द्रिये चिपये साधर्म्यैधर्म्याऽयां प्रत्यवस्था-
 नासम्भवाच्चानुमानेनाभिप्रेतार्थसिद्धिः कस्यचिदतः श्रुतिमूलमेव
 जगद्बीजावधारणमिति स्थितम् ॥ ११ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन प्रधानमनिराकरणान्यायेनानेनातिनिर्दिश्यते । वैशेषि-
 काद्युक्तं दूषणं परिहर्तुमशक्यमिति भ्रान्तिः कस्यचिदभूदित्येतेन
 प्रधानाद्यायुक्ताक्षेपनिराकरणेन शिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिभिरपरिगृहीताः
 परमागवादिकारणवादा व्याख्याता निरस्ता वेदितव्याः । परिशु-
 द्धन्त इति परिग्रहा शिष्टेन केनचिदप्यंशेन परिगृहीता इत्यर्थः ॥१२॥

भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

अन्यथा पुनराक्षिप्यते । ग्रहणोऽनन्यत्वाद्भोक्तृभोग्योरविभागः ।
 कथं भोक्तृजीवस्य भोग्यापत्तेर्भोग्यस्य च शरीरेन्द्रियाविययलक्षस्य भो-
 क्तापत्तेरापत्तिरेकीभावः ततश्चासमञ्जसं दर्शनं श्लोकसिद्धविभा-
 गपरिलोपादिति चेदत्रोच्यते । स्याल्लोकवत् भवेदस्मत्पक्षेऽप्यनयोर्वि-
 भाग परमात्मना वा विभागो लोके समुद्रेणानन्यत्वेऽपि फेनतरङ्गा-
 दीनां परस्परविभागो नाभेदापत्तिरेवमत्रापि स्यात् । भेदाभेदयोर्हि
 सर्वप्रमाणसिद्धत्वादुपपत्तिः ॥ १३ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥

ब्रह्मणोऽनन्यत्वं भोग्यभोक्तृवर्गयोः सिद्धयत् कृत्वा विभागो घर्णितः अथेदानीमनन्यत्वमसिद्धमिति साध्यते । अत्र वैशेषिकाः प्राहुः । कार्यकारणयोरन्यत्वं भेदः कारणां मृत्पिण्डः दारावादि कार्य भेदेनोपलभ्यते कार्यस्य चोदकाहरणादिकार्यं न मृत्पिण्डस्यातोऽनयोर्भेदोऽन्यथा कार्यमुत्पद्यत इति वैशेषिका मन्यन्ते । तत्रिराकरणायाह तयोरनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिष्ठाय तस्मिन्साधयिषया दृष्टान्त उपोदीयते । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृगमयं विज्ञातं स्याद् वाञ्छारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वार्यो वागिन्द्रियस्योभयमारम्भणं विकारो नामधेयं च विकारोभिधेयोपपत्तिस्तदभिधेयं नामधेयं उभयमालम्ब्य वाग्ब्यवहारः प्रवर्तते घटेन उदकमाहरति मृगमयमित्यस्येदं व्याख्यानम् । यदि तर्हि व्यवहारहेतुः कार्यं न तर्हि कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्याहुः । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणमेव कार्यात्मना घटवदवतिष्ठते मृत्समन्वितं हि कार्यमुपलभ्यते त्रिभ्यपि कालेषु कारणाधीनं कार्यं नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमुपलभ्यते कारणस्यावस्थामात्रं कार्यं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्तिरजतवदागमापायधर्मित्वाच्चानृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते तदर्थमेव मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षसिद्धमेव हि सत्यत्वमनूद्यते न विधीयते दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । प्रमाणान्तरसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति । तथा च न्यायसूत्र लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं (१) सदृष्टान्त इत्यप्ययागादग्रेरप्रित्वमिति च कारणात्मना निरीक्षमाणं कार्यं चातिरिक्तं नोपलभ्यते कारणात्मन्येव तिरोहितं भवतीत्यभिप्रायेण उक्तमादिशब्देनैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तरामसीत्यचंजातीयकं घचनं गृह्यते । तथा च श्रुत्यन्तरमात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेय सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयात् प्राणा असत्यमिति श्रूयात् ।

अत्र केचिन्मायावाद्भवतारयन्ति । मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं कार्यमनृतमसत्यमनादिकालप्रवृत्ताविद्यावशादर्थं भेदः प्रतिभासते न परमार्थतोस्ति । यद्येव प्रत्यक्षात् प्र-

एवशादिप्रमाणव्यपहारः कथं वा विधिप्रतिषेधशास्त्राणामर्थवत्ता
 कथं वा मोक्षशास्त्राणामर्थेन ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते इति । नायं दोषो मिथ्या-
 रूपो व्यपहारो बाधकप्रत्ययामाधात् अप्याहृतः प्रवर्तते प्रमाणानि च
 प्रत्यक्षादीन्यविधायिष्ठिययाणि न विरुद्धान् बाधकप्रत्ययमासाद्य
 नियतंते । अत एवाविधायत्पुरुषपिययी विधिप्रतिषेधाद्युपपन्ना-
 स्वत्वार्थेक्षणत् सत्यप्रतिपत्तिर्भेदियथति । यथा मन्त्रं शुभाशुभसू-
 चनं लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतीतिरिति । न च निरवयवस्वा-
 त्मनः परिणामो वक्तव्यते तस्मान्मापामात्रमिदं प्रपञ्चजातमित्यत्र
 मूढो मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यस्यायं व्याख्यातः । यदि च प्रपञ्चास-
 त्यर्थं मृत्तिकया अप्यसत्यर्थं प्रपञ्चत्वात् कथं वा मिथ्यात्वप्रयगतम् ।
 न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां हीदं प्रपञ्चजातं परिच्छिन्नं न चाकारण-
 दोषबाधकप्रत्यया स्तः पृथिव्यादिज्ञानस्वास्तारं सर्वेषां प्राणि-
 नामनुवृत्तेरतः पारमार्थिक एवायं भेदस्तन्निबन्धनश्च व्यपहारः ।
 तथैव यदि च मिथ्यार्थं सिद्धं स्यात् ततो दिक्साक्षादिवद्बाधकप्र-
 त्ययामाधादनुवर्तते बाधकप्रत्ययं चासाद्य नियतंते इति कल्पना
 युज्येत । ननु प्रमितिषादिवद्विधायिष्ठियापि कारणदोषः स्यात् तद्वर्ता
 प्रमातृणां भेदविज्ञानमुत्पद्यमानं मिथ्या स्यात् द्विचन्द्रज्ञानवत् । अत्रो-
 च्यते । स हेतुः परद्रवणाय वक्तव्यो यः स्वसिद्धान्तं न बाधते अयं
 तु तथैव दोषमायहति यथाविधायत्प्रमातृणामुत्पन्नं भेददर्शनं
 मिथ्या तथाऽद्वैतब्रह्मज्ञानमपि मिथ्यैव यो हि श्रोता मन्ता वा प्रा-
 गवस्थायामविधायानेव हि सः अविद्यावत्त्वं चेन्मिथ्यात्वे कारणमस-
 त्यपि बाधकज्ञाने मिथ्यात्वमनुमानात् प्रसक्तं ब्रह्मज्ञानस्य केन वा-
 र्पते किं प्रपञ्चज्ञानस्य बाधकप्रत्ययोस्त्यविधायत्यमेव न तत्रापि
 कारणं भवता व्यपदिष्टं तत् समानं सर्वत्र मिथ्यात्वे ततश्च मूलो-
 च्छेदः प्रसज्यते । अनुमानान्तरं च ब्रह्मज्ञानं मिथ्या ज्ञानत्वात् प्रप-
 ञ्चज्ञानवत् यथा निद्रालक्षणस्य कारणदोषस्याविशेषात् स्वप्रज्ञानस्य
 सर्वस्य मिथ्यात्वमापद्यते यथा चारण्ये तैमिरिकगणस्य वसतो द्वि-
 चन्द्रज्ञानमविशिष्टम् । न च तेषां बाधकप्रत्ययोस्तीति न चासत्यात्
 सत्यप्रतिपत्तौ दृष्टान्तोऽस्ति न च शशविषाणात् कस्यचित् प्रतिप-
 त्तिरस्ति । यदुक्तं स्वमवदिति तदयुक्तम् । तत्रापि वस्त्वेव सूचकं स्याद्-
 विषयं पठिज्ञानं तद्वस्तुरूपं शुभस्य सूचकं दृश्यं चन्द्रादि स्मर्य-
 माणं न च पुनर्न दृश्यं न क्षान्तिमिति सूचकं नास्ति ज्ञानस्यापि प्रपञ्चान्तः-

पातित्वात् । न च तदात्मरूपमेव उत्पन्नप्रवृत्तित्वात् लिप्यक्षर-
मपि वस्तुवैव सङ्केतवशाद्भ्रमकं समस्तद्रव्यं हि विभ्यासविशेषाव-
स्थे चक्षुर्ग्राह्यं श्रोत्रग्राह्यस्य वर्णस्य गमकं गम्याभेदे अपि लिप्यक्षराणां
देशान्तरे भेदो दृश्यते । यदि वा वस्तुत्वाद्भ्रमकत्वं चकारे इष्टे वकार-
प्रतिपत्तिः स्यात् प्रतिपत्तिं च करोत्यवस्तु चेति विरुद्धम् इदमेव हि
वस्तुत्वं यत् सत्प्रतिपत्तिकारणत्वं नाम न हि शशविपाशास्य क-
चित् कारणत्व इष्टम् । यदप्युच्यते शङ्खादिरयं मरणहेतुरिति तद-
साद्भ्रमपमेव शङ्खास्मर्यमाणं मृतिहेतुश्च भ्रातृपुत्रादिशोकेन क-
स्यच्चिमरणं यथा । यथा च दशमावस्थां गतः कामा-मृतिहेतुस्तस्मात्
न सत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ इष्टान्तो नास्तीत्यवस्थितम् । आगमात् प्रपञ्चस्य
मिथ्यात्वमुच्यते तदयुक्तं श्रोत्रप्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वाद्गर्णा-
त्यकृत्य तत्त्वमस्यादिष्यस्यस्यभावस्ततश्च केव मिथ्यात्वं प्रतिप-
द्येत् नेह नानास्तीत्यपीदृशब्दापादानात् । कारणस्वरूपे नानात्वं
नास्तीति विवक्षितं स्थितं स्थित्यवस्थार्यां तु कार्यमप्यस्तीत्यवि-
रोधः । स एव नेति नेत्यामेति शरीराद्यनात्मपर्युदात्तेनात्मस्वर-
ूपमुपदिश्यते प्रपञ्चाभावो यत्र स द्वैतमित्येतीवशब्दोऽनर्थको य-
था विततमिवेति । अवधारणार्थो वा यथाश्च इय इति सा-
दृश्यार्थो वा यथात्रैवाप्ररिति धूमविस्फुलिङ्गादिवद्विविध वि-
कारजातं यस्यामवस्थाया भवति तदितर इतर पश्यति यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् तदा केन खलेन कं विषय पश्येदिति विषयज्ञानं
निषिध्यते कारणप्राप्तावित्येव सर्वमविरुद्धम् । का चैयमविद्या सत्त्वा-
सत्त्वभ्यामनिर्बन्धनीयेति चेत् अनिष्टोत्तरमेतत् ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।

निर्बन्धतुं सा न शक्येति चचन वचनार्थकम् ॥

यदि चानिर्बन्धनीया कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् अप्र-
तिपन्नया च तथा कथं व्यवहारं क्रियते । किञ्चादिमती सांभ्यादि-
रिति वक्तव्यमनादित्ये नित्यत्वात्तुच्छेत्तुमशक्येत्पानिमोक्षप्रसङ्गः ।
ब्रह्म चेन्नमित्तं तदयुक्तमित्युक्तं पुरस्तात् । अथात्मस्वरूपं नि-
मित्तमप्येतन्निमित्तमित्यत्वात्त्रैमिष्टिकानुपरमादनिर्मोक्ष एव । अथ
सत्यसती च अविद्या तदा सद्भावाभावरूपत्वानुपपत्तेः न हि युगप-
द्वैकत्र विरुद्धज्ञानसम्भवः । अथाव्याकृताकाशमाद्याविद्येत्युच्यते
उच्यतां न सद्भावां विरोधो वस्तुत्वं तु प्राप्नोत्युत्पत्तिमत्वाद्बुद्ध्या-

व्यतरूपादिविषयत्वात् । न च सत्ता सञ्चो निष्कृष्य केनचिदिन्द्रियेण विषयीक्रियते तस्मात् सत्तैवासिद्धान्तविषय इति प्रतिरूपतामौपधमन्वेष्टव्यमतो यदुच्यते केचिदाहुर्विधातृप्रत्यक्षं न निषेद्धृविपश्चित इति तदनुज्ञायते किं रूपादिविधातृत्वात् प्रत्यक्षमननिषेधकं स्वविषयतामात्रपर्यवसानादन्यनिवृत्तिरभाषप्रमाणमप्यया । तथाहि

स्वरूपमेव घस्तूनां परस्परविलक्षणम् ।

नानात्वं तत्सु सवेद्यं भेद इत्यभिधीयते ॥

घटरूपं घटे नास्ति पटरूपं घटे न हि ।

इति देशान्तराभाव अन्योन्याभाव उच्यते ॥

किं च सत्तामात्रप्राहकं सन्निद्रियमिति सङ्करः स्यात् । अन्धोऽपि रूपं पश्येत्सिद्धिरोऽपि शब्दं शृणुयात् । अथ शब्दादिविषयभेदप्रहणाद्यवस्थेति न तर्हि सत्ताविषयत्वं ययानुवृत्तिप्रत्ययात् सत्तैष्यते तथा गोत्वाद्यवान्तरसामान्यमपि प्रसज्यते तदाश्रयभूतं चेद्द्रव्यं भेदप्रत्ययसामर्थ्यात् अतः सामान्यविशेषात्मकं घस्तु सिद्धम् । इदं च वक्तव्यं सत्ताज्ञानं अतो व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्त वेति । यदि व्यतिरिक्तं द्वैतप्रसङ्गोऽनवस्था च ज्ञानसत्ताऽन्येन ज्ञानेन तत्सत्ताप्यन्येनेति । अथाव्यतिरिक्तं ब्राह्मकामावात् प्राह्या सत्ता न सिद्धति विधातृप्रत्यक्षमिति च प्रतिज्ञादानिस्ततश्च सन्मात्रवादिनो न मनो नेन्द्रियं न ज्ञानं न हेयमिति सर्वैशून्यता प्राप्ता स कथं परं प्रत्यापयेत स्वयं वा कथं बुद्धयत इति । सन्मात्रप्रतिमाद्यैव प्रतिभाति न अपरविधानां चोमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यारब्धानां कर्माधिकृतपुरुषाणां प्राणप्रतीकाद्युपासनानां च भेदमन्तरेणात्मलाभानुपपत्तेः । कथमिदं मायामात्रं प्रमाणमन्तरेण प्रतिज्ञातुं शक्यं त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकं करवाणीति बहुद्विपूर्वं परदेवताप्रवृत्तेस्तदमिप्रायमज्ञात्वा कोनामादृष्टनिर्भयः सर्वं मित्येति कल्पयितुमर्हेत् यदि च दृष्टसाधर्म्येणादृष्ट निर्णेतुमिष्येत तदा च दृष्टमदृष्टं दृष्टव्यम् । कुतश्चायमवगमो भवतः न हि सूत्रकारः क्वचिन्मायात्वं प्रायुङ्क्त यत्र स्वप्नज्ञानान्मायामात्रं तु कात्स्न्येन अनभिध्यक्तस्वरूपत्वादिति हि यत्रोक्तं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति वैधर्म्यमुक्तमीक्षतेनाशब्दमिति चार्थ्य प्रत्यधिकरणं स्मृतिमन्तरेण नोपपद्यते सूत्रकारस्य स्मृत्यनवकायदोष इत्यारभ्य सांख्याद्युद्गापितद-

यद्योद्धरणार्थं प्रत्यधिकरणं प्रयासोनर्थकः स्यात् ।
 विषयव्युत्तेरिति चारभ्य भूतानामुत्पत्त्यादिविचारोऽनर्थकः
 ननु सूत्रकारो न खानतोपि परस्वोभयलिङ्गं सर्वत्र हीति ब्रह्म
 रिक्त सर्वं मायेति वक्ष्यति । मैवं चोक्तस्तस्याधिकरणस्यान्यविषय-
 स्थात्र प्रपञ्चाकारं ब्रह्मोपस्थं किं तर्हि निराकारमात्रमुपास्यमिति
 तात्पर्यम् । यद्यप्युक्तं मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति तदयुक्तम् अजामेका-
 मिति तेजावन्नलक्षणा प्रकृतिः प्रकृता सा मायाशब्देनाभिधीयते
 प्रकरोति स्वधिकारानिनि प्रकृतिरुच्यते । गीतायामपि यस्तुभूता
 प्रकृतिर्भूतामपीति व्यपदेशात् । क्वचिन्मायाशब्दः प्रकृतिवचनं मी-
 यते परिच्छिद्यते ऽनयेति प्रहोच्यते यथेन्द्रा मायाभिरिति । अपि च
 मायाशब्दमात्रेण कृत्स्नो वेदः सुप्तेयं स्वर्गापवर्गलक्षणं यथा-
 भूतं प्रत्याययन्नप्रमाणमसत्यमिति वा कल्पयितुमिति ज्ञानेन (१) प्रव-
 र्त्तते वेदार्थं यथा बह्वेवंमशक्त्या यथा प्रवर्तन्तामिति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

इतज्ज्ञानन्यत्व कारणभावे कार्यस्योपलब्धेस्तन्तुषु पदो मृ-
 त्पिण्डे घटो न देशान्तरे कालान्तरे चोपलभ्यते । यत्र पुनरन्वयं तत्र
 तद्देशान्तरे कालान्तरे चोपलभ्यते यथा गोरभ्वोऽभ्वो न गोर्मावन्न
 पेक्ष्यतं । ननु चाग्निभावे धूमो जायते न खानन्यत्व तत्रोच्यते नि-
 मित्तकारणमग्निः पुङ्खस्येव पितरि विनष्टे ऽप्यग्नी धूमस्त्विति दर्शनात् इह
 त्पादानकारणापेक्ष्यानन्यत्वमुच्यते अस्ति धूमे प्रपि भूतत्रयं कारणं
 तेषामेषामेव धूमावस्येत्यनन्यत्वम् ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतज्ज्ञानन्यं सदेव सौम्येद्मन्न आसीदिति इदंशब्दवाच्यस्य
 कार्यस्य अवरकालीनस्य कारणे सत्त्वादनन्यत्वं कथं गम्यते सा-
 मानाधिकरणयात् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमन्न आसीदित्यसद्व्यपदेशात् कारणे कार्यस्य स-
 त्त्वादित्यसिद्धौ हेतुरिति चेत् अत्रोच्यते न धर्मान्तरेण व्यपदेशात्

(१) कल्पयितुमिति ज्ञातो न प्रवर्तते - पा० १५० ।